

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«ГРОДЗЕНСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ»

М. У. Сільчанка

ТЭОРЫЯ КРЫНІЦ БЕЛАРУСКАГА ПРАВА

МАНАГРАФІЯ

Гродна
ГрДУ імя Я. Купалы
2012

УДК 340.1 (476)

ББК 67.022.12

С36

Рэкамендавана Саветам юрыдычнага
факультэта ГрДУ імя Я. Купалы.

Р э ц е н з е н т ы :

Басюк І. А., доктар гістарычных навук, прафесар;

Бібіла В. М., доктар юрыдычных навук, прафесар.

Сільчанка, М. У.

С36

Тэорыя крыніц беларускага права : манагр. / М. У. Сільчанка. —
Гродна : ГрДУ, 2012. — 253 с.

ISBN 978-985-515-569-1

Распрацавана паняцце, вызначаны віды, разгледжаны традыцыйныя, нетыповыя і мадыфікаваныя крыніцы беларускага права. Праведзена ўніверсальная класіфікацыя крыніц беларускага права, прапанавана новая тыпалогія прававых сістэм. сфармуляваны асновы канстытуцыйнага інстытута крыніц права, вызначаны асноўныя накірункі развіцця і сістэматызацыі крыніц беларускага права, акрэслены шляхі ўдасканалення адзінага прававога класіфікатара. Адрасуецца навуковым работнікам, выкладчыкам, аспірантам, магістрантам і студэнтам юрыдычных вузаў і факультэтаў, а таксама тым, хто цікавіцца крыніцамі беларускага права.

Бібліягр.: 274 назв.

УДК 340.1 (476)

ББК 67.022.12

© Сільчанка М. У., 2012

© Установа адукацыі

«Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Янкі Купалы», 2012

ISBN 978-985-515-569-1

Прадмова

Праблемы крыніц права набываюць асаблівую актуальнасць ва ўмовах пабудовы суверэннай краіны і пры фарміраванні яе адметнай прававой сістэмы. Стварэнне эфектыўнай, сацыяльнай і прававой дзяржавы, функцыянаванне і развіццё нацыянальнай прававой сістэмы патрабуюць усебаковага даследавання сістэмы і асобных відаў крыніц права, развіцця і удасканалення сістэмы заканадаўства, адлюстравання і навуковага асэнсавання працэсаў стварэння і сістэматызацыі пазітыўнага права. Даследаванне крыніц права складае ў гэтых умовах адзін з важнейшых накірункаў навуковых пошукаў, а нарматыўнае прававое замацаванне сістэмы крыніц пазітыўнага права па сваёй значнасці вылучаецца на першых ролях.

Навуковая і практычная значнасць дадзенай праблематыкі дае падставы для высноў аб фарміраванні ў межах агульнай тэорыі права адносна самастойнай тэорыі крыніц пазітыўнага права. Менавіта тэорыя крыніц права дазваляе ў катэгорыях і паняццях выкласці прыроду крыніц права, вызначыць месца навуковых высноў і палажэнняў аб крыніцах права ў сістэме агульнатэарэтычных ведаў аб праве, акрэсліць праблемы, з якімі сутыкаецца сістэма дзеючага права, вызначыць шляхі і спосабы іх тэарэтычнага асэнсавання, а таксама прапанаваць шляхі заканадаўчага вырашэння існуючых праблем.

Рэспубліка Беларусь дасягнула значных поспехаў у справе нарматыўнага прававога замацавання сістэмы крыніц дзеючага пазітыўнага права, замацаванні механізмаў стварэння і сістэматызацыі права. У Асноўным законе краіны не толькі вызначаны і замацаваны сістэмна-прававыя асновы крыніц сучаснага беларускага права, але праведзены іх падзел на асобныя віды і падвіды. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь для азначэння крыніц сучаснага беларускага права выкарыстоўвае паняцце «нарматыўны акт». Дадзеным тэрмінам абазначаюцца як крыніцы нацыянальнага беларускага права, так і крыніцы міжнароднага прававога характару. Такім чынам, паняцце «нарматыўны акт» можна лічыць легальным абазначэннем усёй сістэмы крыніц сучаснага беларускага права.

Канстытуцыйныя палажэнні і ідэйна-прававыя пачаткі сістэмы крыніц нацыянальнага беларускага права былі канкрэтызаваны ў шэрагу значных нарматыўных прававых актаў, якія з'яўляюцца важнымі вехамі ў развіцці прававой сістэмы грамадства. Найперш можна адзначыць Закон Рэспублікі Беларусь «Аб нарматыўных

правовых актах Рэспублікі Беларусь [1]», які вызначае паняцце і віды нарматыўных правовых актаў Рэспублікі Беларусь, замацоўвае агульны парадак іх падрыхтоўкі, афармлення, прыняцця (выдання), апублікавання, дзеяння, тлумачэння і сістэматызацыі. У 2002 годзе была распрацавана і ўведзена ў дзеянне Канцэпцыя ўдасканалення заканадаўства Рэспублікі Беларусь [2], якая з'яўляецца вельмі важным нарматыўным прававым дакументам для развіцця і ўдасканалення прававой сістэмы грамадства і крыніц пазітыўнага права. Надзвычай важна і тое, што на ўзроўні заканадаўчага акта ў нашай краіне былі замацаваны правілы падрыхтоўкі нарматыўных правовых актаў [3]. Важнай вехай у развіцці і ўдасканаленні крыніц нацыянальнага права стала электронная версія Звода законаў Рэспублікі Беларусь. У 2012 годзе быў здзейснены яшчэ адзін вельмі важны крок у справе ўпарадкавання і ўдасканалення сістэмы крыніц нацыянальнага пазітыўнага права. Дэкрэтам Прэзідэнта краіны [4] быў зацверджаны якасна новы парадак афіцыйнага апублікавання крыніц беларускага права. Электронная форма афіцыйнага апублікавання на Нацыянальным Інтэрнэт-партале правовых актаў Рэспублікі Беларусь была прызнана адзіным спосабам афіцыйнага апублікавання правовых актаў.

Пры стварэнні адмысловай нарматыўнай прававой базы, якая рэгламентуе парадак распрацоўкі праектаў, прыняцця, дзеяння і сістэматызацыі крыніц пазітыўнага права, беларускі заканадаўца з высокай эфектыўнасцю выкарыстаў вопыт праватворчасці, які быў назапашаны ў дзяржавах Еўропы, мадэльныя напрацоўкі нарматыўных правовых актаў, якія былі зроблены ў рамках Міжпарламенцкай Асамблеі Садружнасці Незалежных Дзяржаў, вынікі навуковых даследаванняў савецкіх і сучасных расійскіх тэарэтыкаў права, спецыялістаў у асобных галінах юрыдычных ведаў.

Разам з тым, аналіз практыкі нарматыўнага прававога замацавання і вырашэння праблем, якія існуюць у сферы крыніц права, сведчыць аб тым, што практыка апыраджае навуковыя распрацоўкі беларускіх навукоўцаў. Усё гэта, безумоўна, не дадае гонару айчынай юрыдычнай навуцы. Беларускія навукоўцы абавязаны распрацаваць сваю адметную тэорыю крыніц нацыянальнага права, якая б адпавядала характару беларускай прававой сістэмы, адэкватна адлюстроўвала сістэму крыніц нацыянальнага беларускага права, не толькі забяспечвала практыку праватворчасці неабходнымі практычнымі прапановамі, але і апыраджала яе надзённыя патрабаванні.

Ніводная тэорыя не ў стане сфармуляваць адказы на ўсе кола тэарэтычных і практычных праблем. Асобныя аспекты крыніц нацыянальнага права даследаваны больш глыбока, іншыя пытанні яшчэ патрабуюць пільнага аналізу. Актуальнай застаецца праблема вызначэння адэкватнага тэрміна для абазначэння знешніх форм існавання дзеючых норм пазітыўнага права. У юрыдычнай навуцы па дадзенай праблеме былі выказаны розныя меркаванні, падрабязна разглядаліся і аналізаваліся іх дадатныя і адмоўныя моманты. Не існуе сярод даследчыкаў паразумення і адносна вызначэння відавага складу крыніц права. Слаба даследаваны праблемы класіфікацыі крыніц права і не вывучана прававая прырода шэрагу нетыповых крыніц права. Выказаны розныя меркаванні адносна прававой прыроды такой тыповай крыніцы права, як прававы прэцэдэнт, але не вывучаны магчымасці яго легалізацыі і ўкаранення ў прававую сістэму Рэспублікі Беларусь, не прапанаваны механізмы рэалізацыі выказаных прапанов і меркаванняў. Мала увагі ўдзелена даследаванню нетыповых і мадыфікаваных крыніц беларускага права, не сфарміравалася нацыянальная дактрына сістэматызацыі крыніц права.

Навуковая тэорыя – гэта не толькі накоплены аб’ём тэарэтычных ведаў аб аб’ектах даследавання, але і сістэма гэтых ведаў, якая адлюстроўвае ўнутраную логіку існавання і развіцця сістэмы крыніц нацыянальнага пазітыўнага права, сувязі крыніц нацыянальнага права з крыніцамі міжнароднага права і г. д. Распрацоўка тэорыі крыніц беларускага права – актуальная задача айчынай юрыдычнай навукі, а прапанаваная увазе чытачоў манаграфія – аўтарская спроба фармулявання асноўных параметраў гэтай тэорыі. У манаграфіі даюцца адказы на спрэчныя пытанні, падаецца аўтарскае бачанне накірункаў далейшых навуковых пошукаў у дадзенай сферы юрыдычнай навукі, змяшчаюцца прапановы па удасканаленні нарматыўнай прававой асновы праватворчай дзейнасці і сістэматызацыі крыніц права, удасканаленні адзінага прававога класіфікатара і г. д.

СПАСЫЛКІ да прадмовы

1. О нормативных правовых актах Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь, 10 января 2000 г., № 361-3 // Нацыянальны рэестр прававых актаў Рэспублікі Беларусь. – 2005. – № 179. – 2/1152.

2. Концепция совершенствования законодательства Республики Беларусь: утв. Указом Президента Республики Беларусь, 10

апреля 2002 г., № 205 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 2002. – № 46. – 1/ 3636.

3. Правила подготовки проектов нормативных правовых актов: утв. Указом Президента Республики Беларусь, 11 августа 2003 г., № 359 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 2003. – № 92. – 1/ 4856.

4. О некоторых вопросах опубликования и вступления в силу правовых актов Республики Беларусь: Декрет Президента Республики Беларусь, 24 февраля 2012 г., № 3 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 2012. – № 26. – 1/ 13351.

ГЛАВА 1

ПАНЯЦЦЕ І ВІДЫ КРЫНІЦ БЕЛАРУСКАГА ПРАВА

Праблемы
азначэння
паняцця крыніц
права

Праблемы
вызначэння
відавочнага складу
крыніц
беларускага
права

Паняцце крыніц права – адна з вузлавых катэгорый юрыдычнай навукі, без якой не абыходзіцца піводная нацыянальная прававая дактрына і дактрына міжнароднага права, параўнальнае прававазнаўства і даследаванні па гісторыі вучэння аб дзяржаве і праве. Вызначыцца са зместам дадзенага паняцця і наборам крыніц права асабліва важна ва ўмовах фарміравання якасна новай прававой сістэмы, да ліку якой адносіцца прававая сістэма Рэспублікі Беларусь. Паняцце крыніц права і вызначэнне відаў крыніц права, якія ўласцівы нацыянальнаму праву – зыходная прыступка ў распрацоўцы адметнай тэорыі крыніц права, без якой немагчыма стварэнне нацыянальнай дактрыны права, а без апошняй – развіццё прававой сістэмы грамадства на навуковых падставах.

1.1. Праблемы азначэння паняцця крыніц права

Полісемія – шматзначнасць слова, г. зн. наяўнасць у аднаго і таго ж слова розных лексічных значэнняў, якія замацаваны за ім у мове і звязаны з рознымі кантэкстамі яго ужывання, здаўна суправаджае працэс даследавання крыніц права. Шматзначнасць тэрміна «крыніцы права» дало падставы прафесару С.Ф. Кечак'яну ў сярэдзіне мінулага стагоддзя зрабіць выснову, якая захоўвае сваё значэнне і сёння, выснову аб тым, што паняцце крыніц права «...принадлежит к числу наиболее неясных в теории права. Не только нет общепринятого определения этого понятия, но даже спорным является самый смысл, в котором определяются слова «источник права»» [1, с. 3].

Прынята лічыць, што ў навуковы зварот паняцце «крыніцы права» было ўведзена рымскім гісторыкам Цітам Лівіем у працы «Гісторыя Рыма ад заснавання горада». Апісваючы працэс распрацоўкі і прыняцця асноватворчай крыніцы рымскага права «XII табліц», Ціт Лівій падкрэсліў, што яны «...несмотря на целую гору нагроможденных друг на друга законов, остаются истоком всего государственного и гражданского права...» [2, с. 146]. Такое разуменне тэрміна «крыніцы права» было характэрным для старажытнарымскай юрыдычнай дактрыны. Вельмі высока ацэньваў ролю «XII табліц» у развіцці рымскага права вядомы філосаф, мысліцель і юрыст Марк Тулій Цыцэрон. І Ціт Лівій, і Марк Тулій Цыцэрон глядзелі на «XII табліц» як на падмурак, з якога вырасла рымскае права ва ўсёй яго велічы і непахіснасці.

Гісторыя развіцця прававой навукі сведчыць аб тым, што тэрмін «крыніцы права» выкарыстоўваўся раней і выкарыстоўваецца

зараз у некалькіх сэнсах, г. зн. што дадзеным тэрмінам абазначалі раней і абазначаюць зараз розныя сацыяльна-прававыя рэальнасці.

Па-першае, тэрмінам «крыніцы права» абазначаюцца тыя прычыны і фактары, якія прывялі калісьці да ўзнікнення права, а таксама сілы і фактары, якія сёння абумоўліваюць яго развіццё і функцыянаванне. У залежнасці ад разумення працэсаў узнікнення права тэрмінам крыніцы права абазначаюцца самыя розныя сілы і фактары. Так, напрыклад, у тэалагічнай тэорыі адзінай крыніцай права лічыцца божая воля, а ў матэрыялістычнай – эканамічныя, сацыяльныя, палітычныя і псіхалагічныя фактары. У сучаснай літаратуры мы назіраем драбленне ў выкарыстанні тэрміна крыніцы права ў азначаным сэнсе слова і ўжо побач з тэрмінам «юрыдычныя крыніцы права» выкарыстоўваюцца таксама тэрміны «натуральныя, ідэйныя і сацыяльныя крыніцы права» [3, с. 419 – 423]. Тэрмінам «натуральныя крыніцы права» абазначаюцца геаграфічныя, кліматычныя фактары, якія аказваюць уплыў на фарміраванне права, на працэсы праватворчасці. Пад сацыяльнымі крыніцамі права разумеюцца сацыяльныя, палітычныя, эканамічныя, ідэалагічныя, культурныя і этнанацыянальныя фактары. Прафесар М.Н. Марчанка выдзяляе «матэрыяльныя крыніцы права», пад якімі разумее эканамічныя фактары, што аказваюць уплыў на працэс праваўтварэння [4, с. 47].

Па-другое, тэрмінам «крыніцы права» абазначаецца сіла, якая непасрэдна фармулюе нормы права і надае ім агульнаабавязковае значэнне. У якасці такой сілы можа разглядацца дзяржава ўвогуле, дзейнасць дзяржавы па стварэнні норм пазітыўнага права, дзяржаўная воля, сацыялізаваная дзяржаўная воля і г.д., у залежнасці ад таго, як разумеецца працэс фарміравання і стварэння права, працэс праватворчасці і законатворчасці. Вельмі пашыраным было разуменне крыніцы права ў адначаным сэнсе слова ў савецкай юрыдычнай дактрыне. Вядомы навуковец М.Г. Аляксандраў у 40-х гадах XX ст. пад крыніцамі права прапанаваў разумець від дзейнасці дзяржавы, які зводзіцца да ўстанаўлення юрыдычных норм. «Источник права, – падкрэсліваў М.Г. Аляксандраў, – есть особый акт волеизъявления, который не следует отождествлять с объективированной волей» [5, с. 53]. Прыкладна гэтак жа сама азначаў крыніцы права прафесар С.С. Аляксееў, які пісаў, што асобны «...акт правотворчества является юридическим источником соответствующих юридических норм...» [6, с. 314].

Па-трэцяе, тэрмін «крыніцы права» ужываецца для абазначэння таго «прававога матэрыялу», які быў пакладзены ў аснову адпа-

веднай прававой сям'і, нацыянальнай прававой сістэмы ці асобнай крыніцы права. Рымскае права з'яўляецца адной з крыніц рамана-германскай прававой сям'і менавіта ў дадзеным аспекце тэрміна «крыніцы права». Прававая сістэма Візантыі – адна з крыніц прававой сістэмы Маскоўскай дзяржавы, а Статут Вялікага княства Літоўскага, Жамойтскага і Рускага 1588 года быў выкарыстаны ў якасці адной з крыніц пры падрыхтоўцы Улажэння цара Аляксея Міхайлавіча 1649 года. Выкарыстанне тэрміна «крыніцы права» ў азначаным ракурсе распаўсюджана сярод спецыялістаў у галіне гісторыка-прававых і палітыка-прававых даследаванняў [7 – 10].

Па-чацвёртае, тэрмінам «крыніцы права» абазначаюць гістарычныя помнікі, якія калісьці мелі значэнне дзеючага права. Кодэкс Гая і Руская Праўда, Прахірон і Кормчая кніга – крыніцы права ў дадзеным аспекце тэрміна. Крыніцай старажытнарымскага права ў азначаным кантэксце з'яўляюцца прамовы і навуковыя працы знакамітых рымскіх юрыстаў Гая, Папініяна, Ульпіяна, Паўла, Мадэсціна, якія выконвалі ролю дзеючага пазітыўнага права.

Па-пятае, тэрмін «крыніцы права» прыкладваецца таксама да самых розных носьбітаў інфармацыі аб праве мінулага і аб дзеючым пазітыўным праве. У азначаным сэнсе слова да крыніц права адносяцца разнастайныя звесткі аб праве і прававых сістэмах мінулага, якія ўтрымліваюцца ў літаратурных помніках, у працах гісторыкаў, іншых вучоных, летапісах, гістарычных хроніках, археалагічных знаходках і г. д. Крыніцамі права ў азначаным сэнсе слова з'яўляюцца даследаванні па гісторыі Рыма, якія былі праведзены Плутархам, Тацытам, Сенекай, Салюсціем Крыспам, Цітам Лівіем. У сучасным разуменні да крыніц права ў азначаным сэнсе слова адносяцца самыя розныя дактрынальныя крыніцы, у тым ліку манаграфіі, навуковыя артыкулы, каментарыі да дзеючых крыніц права і г. д.

Па-шостае, тэрмін «крыніцы права» выкарыстоўваецца ў філасофскім сэнсе слова. Крыніцамі права ў дадзеным ракурсе з'яўляюцца ліберальныя, кансерватыўныя і г.д. ідэі, якія былі пакладзены ў аснову прававой сям'і, нацыянальнай прававой сістэмы ці асобнай крыніцы права. У дадзеным ракурсе крыніцы права адказваюць на пытанне аб тым, якія філасофскія канструкцыі знаходзяцца ў падмурку прававой сістэмы ўвогуле і сістэмы права ў прыватнасці [4, с. 50 – 51].

Па-сёмае, тэрмін «крыніцы права» выкарыстоўваецца ў якасці нейкага абстрактнага вобраза, які «...скорее должен помочь пониманию, чем дать понимание того, что обозначается этим выражением» [1, с. 3 – 4]. Прафесар С.С. Аляксееў для абазначэння крыніц

пазітыўнага права выкарыстоўвае тэрміны «сховішча» і «рэзервуар» дзеючых норм права, а разглядаючы праблему выкарыстання тэрмінаў «форма права» і «крыніца права», прыходзіць да высновы, што нарматыўныя акты – гэта «...тот источник, из которого люди черпают сведения о юридических нормах» [6, с. 213]. Метафарай лічаць тэрмін «крыніцы права» акадэмік Б.М. Тапарнін [11, с. 9] і прафесар А.А. Рубанаў [12, с. 42].

Па-восьмае, тэрмін «крыніцы права» выкарыстоўваецца ў спецыяльна-юрыдычным (ці фармальна-юрыдычным) сэнсе слова. У гэтым ракурсе тэрмінам «крыніцы права» абазначаюцца знешнія формы выяўлення і замацавання норм дзеючага пазітыўнага права ў той ці іншай нацыянальнай прававой сістэме. Дадзены ракурс разумення тэрміна «крыніцы права» быў вельмі распаўсюджаны ў дарэвалюцыйнай расійскай дактрыне. Так, напрыклад, разумеў тэрмін «крыніцы права» вядомы рускі вучоны-юрыст М.М. Каркуноў [13, с. 66]. Выкарыстанне тэрміна «крыніцы права» у разглядаемым сэнсе было характэрным і для савецкай юрыдычнай дактрыны. У чатырохтомным выданні курса марксісцка-ленінскай агульнай тэорыі дзяржавы і права пад крыніцай права ў юрыдычным сэнсе слова разумелася форма выяўлення правіла, якая падае яму якасць прававой нормы [14, с. 580]. Прафесар С.Л. Зіўс, зыходзячы з таго, што «...норма права не существует и не может существовать вне источника права – оболочки бытия правовой нормы» [15, с. 9], абгрунтоўвае палажэнне аб тым, што пад крыніцай права трэба разумець форму ўстанаўлення і выражэння прававых норм [15, с. 9, 22 – 23].

Аналізуючы розныя зрэзы і аспекты выкарыстання тэрміна «крыніцы права», прафесар М.Н. Марчанка прыйшоў да высновы, што «...формально-юридическое представление об источниках права в отечественной и зарубежной юридической литературе является в настоящее время, пожалуй, наиболее распространённым и наиболее часто употребляемым» [4, с. 51]. Мы пагаджаемся з прафесарам М.Н. Марчанкам і ў якасці дадатковага аргумента спашлемся на энцыклапедычныя выданні, у якіх традыцыйна падаюцца самыя пашыраныя ўяўленні пра ужываемы тэрмін. У юрыдычным энцыклапедычным слоўніку пад крыніцай права прапануецца разумець дзяржаўна-афіцыйную форму выяўлення і існавання юрыдычных норм [16, с. 297]. У вялікім юрыдычным слоўніку, які выдадзены ў Расійскай Федэрацыі, пад крыніцамі права прапануецца разумець формы замацавання (знешняга выяўлення) прававых норм [17, с. 240]. У вялікай юрыдычнай эн-

цыклапедыі, якая таксама выдадзена ў Расійскай Федэрацыі, пад крыніцамі права таксама разумеюцца спосабы замацавання і выяўлення прававых норм [18, с. 241].

Магчыма, што юрысты не могуць вызначыцца з аднастайнасцю ў разуменні тэрміна «крыніцы права» не ў апошнюю чаргу яшчэ і таму, што сам зыходны тэрмін «крыніцы» шматзначны. Так, у тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы пад тэрмінам «крыніца» прапануецца разумець: «1. Натуральны выхад падземных вод на паверхню зямлі, а таксама вадаём, які ўтварыўся на месцы выхаду падземных натуральных вод. *Прынесці вады з крыніцы*. 2. *перан.* чаго. Тое, што дае пачатак чаму-н., служыць асновай для чаго-н. *К. святла. К. добра*. 3. Письмовыя помнікі, дакументы, на аснове якіх пішуцца навуковыя даследаванні. *Мовазнаўчыя крыніцы*» [19, с. 304]. Амаль такое тлумачэнне тэрміна «крыніца» даецца і ў слоўніку рускай мовы С.І. Ожагава, дзе гэтым тэрмінам абазначаюцца: «1. Струя жидкости, вытекающая из земли. *И. минеральной воды. Нефтяной и*. 2. *перен.* То, что даёт начало чему-н., откуда исходит что-н. *Солнце – источник света. И. всех зол. Сведения из верного источника*. 3. Письменный памятник, документ, на основе которого строится научное исследование. *Источники для истории края. Использовать все доступные источники* [20, с. 222].

Як ставіцца да шматзначнасці ў разуменні і азначэнні аднаго і таго ж тэрміна? Адказы тут розныя. Так, С.В. Бошна ў шматзначнасці тэрміна «крыніцы права» бачыць, «...не только не недостаток, а достоинство, которое даёт возможность учесть неполное совпадение права и закона, несовершенство формы, её отрыв от источника и сущности» [21, с. 8]. У беларускай юрыдычнай навуцы аналагічнай пазіцыі прытрымліваецца К.Л. Тамашэўскі, які падкрэслівае, што полісемія ў выкарыстанні паняцця «крыніцы права» мае «...важное теоретическое и методологическое значение <...> полный отказ от использования этой категории, а также её сужение до одного единообразного смысла нецелесообразны, поскольку этот термин давно устоялся в юридической литературе, а его понятие является настолько дискуссионным и неоднозначным, особенно в условиях плюрализма типов правопонимания, что дать ему единое (интегративное) определение <...> не представляется возможным» [22, с. 8].

Па дадзеным пытанні выказаны і іншыя меркаванні. Для юрыспрудэнцыі – навукі, якая паграбуе дакладнасці, яснасці і аднастайнасці ў разуменні і выкарыстанні тэрмінаў і паняццяў, асабліва для прававой дагматыкі, якая дасканала вывучае дзеючыя

правовыя сістэмы, фармуліруе заканамернасці развіцця права і прапановы па ўдасканаленню дзеючага пазітыўнага права, полісемія з'яўляецца справай непажаданай, бо яна вядзе да своеасаблівага «тэрміналагічнага крызісу». Яшчэ Ш. Мантэск'е ў працы «Дух законаў» вылучыў патрабаванне, каб словы закона выклікалі ў людзей аднолькавыя паняцці [23, с. 651 – 653]. Адзін з класікаў айчыннай тэорыі заканадаўчай тэхнікі І.Л. Браўдэ адносна шматзначнасці тэрмінаў, якія выкарыстоўваюцца ў справе стварэння законаў, адзначаў: «Недопустимо применение того же термина к разным по содержанию понятиям» [24, с. 105]. Аналагічнае патрабаванне да правілаў выкарыстання прававой полісеміі вылучаюць і сучасныя аўтары. Так, у навучальным дапаможніку, які падрыхтаваны калектывам аўтараў з Інстытута заканадаўства і правазнаўства пры Урадзе Расійскай Федэрацыі да такіх правіл адносяцца: «1) недопустимость использования не устранённой грамматическим предложением или сочетанием многозначности слова (словосочетания). Многозначное по своей природе слово требует конкретизации, уточнения, привязки к смыслу предложения; 2) недопустимость «насыщения» текста будущего нормативного акта многозначными словами и сочетаниями. Обилие слов с переносным значением отрицательно влияет на точность выражения юридических норм, что вызывает трудности их понимания и толкования» [25, с. 75].

Пры полісеміі патрабуюцца ўдакладненне сэнса ужываемага тэрміна, бо без гэтага як навукоўцы-юрысты, так і правапрымяняльнікі, простыя карыстальнікі дзеючага пазітыўнага права перастаюць разумець адзін аднаго. Недапушчальнымі трэба лічыць такія сітуацыі ў працэсе рэалізацыі праў і свабод чалавека, бо гэта суправаджаецца шматлікімі іх парушэннямі. Зусім непажаданай з'яўляецца шматзначнасць юрыдычнага тэрміна пры прымяненні норм права, бо гэтыя працэсы звязаны, як правіла, з ужываннем моцных сродкаў дзяржаўнага прымусу. Для забеспячэння аднастайнага разумення і прымянення норм пазітыўнага права да самых разнастайных жыццёвых сітуацый, у мэтах усталявання справядлівасці ў грамадскіх адносінах патрэбна абсалютна аднолькавае разуменне зместу норм пазітыўнага права і адпаведна тых тэкстаў, у якіх яны выкладаюцца, усімі суб'ектамі права, і тымі, хто стварае крыніцы дзеючага пазітыўнага права, і тымі, хто іх прымяняе, і тымі, хто імі карыстаецца.

Усе гэтыя акалічнасці не аднойчы прымушалі спецыялістаў і практыкаў у галіне права прыйсці да паразумення ў аднастай-

ным выкарыстанні тых ці іншых юрыдычных тэрмінаў. У рамана-германскай прававой сістэме «кансэнсус» дасягаўся часцей за ўсё шляхам азначэння спрэчнага тэрміна ў заканадаўстве, г. зн. шляхам фармулявання дэфінітыўных норм права. Пасля гэтага азначаны тэрмін уваходзіў у паўсядзённую прававую практыку і замацоўваўся ў ёй у пэўным сэнсе. Аднак далёка не заўсёды спробы менавіта такога выйсця з «тэрміналагічнага крызісу» могуць быць паспяховымі. Справа ў тым, што ў юрыдычнай навуцы і прававой сістэме існуюць тэрміны, якія не выкарыстоўваюцца ў пазітыўным праве і таму не аказваюць непасрэднага ўплыву на правапрымяняльны працэс. Менавіта да гэтай катэгорыі і адносіцца тэрмін «крыніцы права». У пазітыўным праве выкарыстоўваюцца тэрміны, якія абазначаюць асобныя віды крыніц права – закон, дэкрэт, указ, пастанаўленне, звычай і г. д., а родавы тэрмін «крыніцы права» ўжываецца пераважна ў навуковай і вучэбнай літаратуры. Гэта выратоўвае юрыдычную практыку, але пакідае поле для шматлікіх, часта схаластычных навуковых спрэчак.

Але калі нельга прыйсці да аднастайнага разумення тэрміна праз яго азначэнне ў пазітыўным праве, то гэта можна зрабіць праз дасягненне кансэнсусу ў азначэнні тэрміна паміж навукоўцамі і практыкамі.

У юрыдычнай літаратуры неаднаразова прадпрымаліся спробы дасягнуць дамоўленасці аб аднастайным выкарыстанні тэрміна «крыніцы права». Прафесарам Л.С. Явічам быў прапанаваны шлях да паразумення, які зводзіцца да выкарыстання тэрміна «крыніцы права» ў двух сэнсах – матэрыяльным і юрыдычным [26, с. 38]. Два гэтыя ўзроўні ў разуменні катэгорыі «крыніцы права» непарыўна пераплятаюцца з гісторыяй узнікнення грамадства [27, с. 10]. Пры гэтым тэрмінам «крыніцы права» ў матэрыяльным сэнсе слова абазначаюцца самыя разнастайныя эканамічныя, сацыяльныя, палітычныя, культурныя, этнаграфічныя і іншыя фактары, якія знаходзяцца па-за прававым полем, але маюць патэнцыяльную магчымасць увасобіць прынцып нарматыўнасці, які іманентна ўласцівы чалавечай супольнасці ў выглядзе прававых норм. Тэрмін жа «крыніцы права» ў фармальна-юрыдычным сэнсе слова абазначае існуючыя крыніцы пазітыўнага права: нарматыўныя прававы акт, прававы звычай, прававы прэцэдэнт ці дагавор нарматыўнага зместу і г. д. Аналагічную пазіцыю выказаў французскі даследчык Ж.-Л. Бержэль, які зазначыў, што тэрмінам крыніцы права «...при-

нято абозначать адновременно змястоўныя і формальныя крыніцы права» [28, с. 97]. Пад змястоўнымі (сутнаснымі) крыніцамі права Ж.-Л. Бержэль разумее ствараючыя сілы права, якія забяспечваюць нормы матэрыяльнай асновай, а пад формальнымі – спосабы існавання юрыдычных норм, сярод якіх выдзяляе закон, звычай, судовую практыку і тлумачэнне законаў.

Вельмі грунтоўна і падрабязна праблему шматзначнасці тэрміна «крыніцы права» разглядаў прафесар А.Ф. Шабанаў. У 60-х гадах XX ст. ён выступіў з прапановай аб тым, каб у літаратуры, якая прысвечана пытанням праватворчай дзейнасці дзяржавы і тым формам, у якіх аб'ектывіруюцца вынікі гэтай дзейнасці, выкарыстоўваць тэрмін «формы права», таму што законы, іншыя акты, у якіх змяшчаюцца нормы права, самі па сабе не ствараюць права. У гэтых варунках іх нельга лічыць крыніцамі права. Законы і іншыя акты з'яўляюцца толькі формамі замацавання і выяўлення норм права і, як усялякая форма, не могуць быць крыніцай свайго зместу – норм права. Тэрмінам «крыніцы права» прафесар А.Ф. Шабанаў прапанаваў абазначаць тую сілу, што надае нормам права агульнаабавязковы характар. «В государственной власти, – пісаў ён, – советские юристы вполне естественно видят и силу, которая придает праву общеобязательное значение», пры гэтым падкрэсліваў, што сілай, «...создающей право, являются материальные условия жизни общества (как первоисточник всей надстройки) и государство (как непосредственный источник права)» [29, с. 32 – 44]. Беларускі даследчык С.А. Трахіменак фактычна далучаецца да пазіцыі прафесара А.Ф. Шабанава і, абапіраючыся на тлумачэнне тэрмінаў «крыніца» і «форма», якое даецца ў слоўніку рускай мовы С.І. Ожагава, прыходзіць да высновы, што крыніца права – гэта фактар, які па-радзіў права як па зместу, так і па форме, а форма права – гэта права, якое было знешне аб'ектавана. Ён лічыць, што нарматыўны прававы акт, прававы звычай, юрыдычны прэцэдэнт з'яўляюцца разнавіднасцямі форм права, а крыніцай права ў спецыяльным юрыдычным сэнсе з'яўляецца дзейнасць дзяржавы [30, с. 9 – 10].

Зазначым, што пазіцыя прафесара А.Ф. Шабанава раскрытыкавана на той жа самай падставе, на якой крытыкуецца і выкарыстанне тэрміна «крыніцы права» – на падставе шматзначнасці тэрміна «форма права». Прафесар С.С. Аляксееў у гэтай сувязі справядліва падкрэсліў, што тэрмін «форма права» «...многозначен и может быть использован при рассмотрении права в самых

разных значениях» [6, с. 213], а прафесар С.Л. Зіўс, маючы на ўвазе той факт, што сярод навукоўцаў «галоўнага» профілю пазіцыя прафесара А.Ф. Шабанава не знайшла шырокай падтрымкі, пісаў: «Демон сомнений их не смутил. Искусю поддались лишь некоторые «общие» теоретики права» [15, с. 22].

У сучаснай юрыдычнай літаратуры тэрміны «крыніцы права» і «формы права» выкарыстоўваюцца ў розных значэннях, і існуе па меншай меры тры пазіцыі адносна таго, якім чынам яны суадносяцца паміж сабой [21, с. 6 – 7]: 1) тэрміны «форма права» і «крыніца права» з’яўляюцца тоеснымі; 2) тэрміны «формы права» і «крыніцы права» раздзяляюцца, але раздзел іх праводзіцца ў розных варыянтах; 3) поўнае раздзяленне гэтых тэрмінаў і паняццяў без іх перасячэння, але пры наяўнасці іншых тэрмінаў, пры дапамозе якіх тэрміны «форма права» і «крыніцы права» можна супаставіць паміж сабой.

У агульным плане мы падзяляем трэці з адзначаных метадалагічных падыходаў. Неабходна выйсці за межы своеасаблівай дыхатоміі «крыніца права – форма права», а таксама камбінавання вядомых тэрмінаў і словаспалучэнняў – крыніцы (формы) права ці формы (крыніцы) права.

Для азначэння знешніх формаў выражэння і замацавання дзеючага ў грамадстве пазітыўнага права можна было б выкарыстоўваць тэрмін, які найбольш адэкватна адпавядае характару той прававой рэальнасці, якую азначаюць – таго афіцыйна замацаванага «рэзервуара», у якім змяшчаюцца нормы дзеючага права. Такім тэрмінам можа быць тэрмін «крыніцы норм права» [31, с. 41 – 42]. Пры такім падыходзе да вызначэння зместу паняццяў і тэрмінаў пад формамі права можна было б разумець правасвядомасць, прававыя адносіны, прававыя акты індывідуальнага характару і шэраг іншых прававых рэалій, у якіх рэальна існуе, праяўляецца дзеючае права. Тэрмін «крыніцы норм права», такім чынам, будзе выкарыстоўвацца для характарыстыкі толькі адной формы права – дзеючага пазітыўнага права, а дакладней – тых афіцыйна прызнаных сродкаў замацавання і функцыянавання агульнаабавязковых, фармальна-азначаных правілаў паводзін – нормаў пазітыўнага права.

Пры вырашэнні пытання аб суадносінах паняццяў і тэрмінаў «крыніцы права», «формы права», «крыніцы норм права» трэба мець на ўвазе, што на змест кожнага з гэтых тэрмінаў наўпрост уплываюць падыходы да вызначэння паняцця і сутнасці права.

На дадзены аспект праблемы звярталі увагу беларускія і расійскія даследчыкі [32 – 35], але ён патрабуе больш грунтоўнага і самастойнага аналізу. Разам з тым, уплыў канцэпцый праваразумення на вызначэнне зместу аналізуемых тэрмінаў не трэба перабольшваць і тым больш абсалютызаваць. На дактрынальным узроўні такія сувязі можна акрэсліць толькі ў самым агульным плане. Натуральна, больш шчыльных залежнасці існуюць паміж тэрмінамі «крыніца права», «форма права» і «крыніца норм права» ў тых прававых сістэмах, дзе існуе легальнае азначэнне паняцця права.

Пасля распаду савецкай прававой сістэмы і ва ўмовах фарміравання якасна новай прававой сістэмы ў Расійскай Федэрацыі, іншых дзяржавах СНД, у юрыдычнай літаратуры было выказана меркаванне аб тым, што пад крыніцай права трэба разумець абумоўлены характарам разумення права спосаб прызнання сацыяльных норм у якасці абавязковых [36, с. 219]. Справа, аднак, у тым, што ў межах адной і той жа, напрыклад нацыянальнай прававой сістэмы Расійскай Федэрацыі, існуе адзіная сістэма крыніц пазітыўнага права, але ў той жа самы час рэальна існуе некалькі тэорый (канцэпцый) разумення права. Такая ж карціна назіраецца і за межамі рамана-германскай прававой сям'і. Напрыклад, у Індыі побач пражываюць мусульмане, якія маюць сваю адметную канцэпцыю разумення права, і індусы, разуменне права ў якіх не падобна на мусульманскую тэорыю, тым не менш у дзяржаве існуе адзіная для ўсіх грамадзян, усёй супольнасці сістэма крыніц права.

Акрамя гэтага, у словазлучэннях – «разуменне права – спосаб прызнання сацыяльных норм у якасці абавязковых» – вядучай з'яўляецца не першая, а другая частка. Аналіз розных прававых сістэм з іх адметнымі сістэмамі крыніц права, характарам стварэння права сведчыць аб тым, што разуменне права звычайна абумоўліваецца вывучаемай прававой рэальнасцю ва ўсёй яе складанасці і непаўторнасці. Для рамана-германскай прававой сям'і, дзе галоўнай крыніцай права з'яўляецца выдадзены дзяржавай нарматыўны прававы акт, найбольш характэрнымі з'яўляюцца тэарэтычныя канцэпцыі нарматывісцкага плану, у якіх права разумеецца ў якасці сістэмы норм дзеючага пазітыўнага права і звычайна характарызуецца праз сувязь з дзяржавай. Наадварот, у мусульманскай прававой сістэме, дзе асноўнымі крыніцамі права з'яўляюцца Свяшчэннае пісанне, і права разумеецца не інакш, як божы дар, яго сувязь з дзяржавай не з'яўляецца істотнай для праваразумення.

Разам з тым, спрэчкі аб разуменні зместу тэрміна «крыніцы права» не прайшлі бяследна. Паступова ў навуковай літаратуры для абазначэння тых сілаў, што абумоўліваюць існаванне і развіццё права, сталі выкарыстоўваць паняцце фактараў праватворчасці. Такім чынам, было значна звужана кола тых сацыяльна-прававых рэальнасцей, якія абазначаюцца тэрмінам «крыніцы права», і быў зроблены важны крок да ўстанаўлення аднастайнага разумення дадзенага тэрміна. Можна выказаць меркаванне, што развіццё тэорыі крыніц права і надалей будзе праходзіць у кірунку замацавання самастойнага тэрміна за кожным з адзначаных аспектаў, якія сёння абазначаюцца агульным тэрмінам «крыніцы права». Адпаведныя, невядомыя пакуль што нам тэрміны будуць вынайздзены і да іншых аспектаў разумення тэрміна «крыніцы права». Напрыклад, шырока выкарыстоўваецца словаспалучэнне «помнікі права» ў гісторыка-прававых даследаваннях. Дадзены тэрмін можна было б больш шырока выкарыстоўваць і ў тэорыі дзяржавы і права для абазначэння крыніц права адносна гістарычных прававых сістэм.

У дадзенай манаграфіі тэрмін «крыніцы права» выкарыстоўваецца для азначэння знешніх форм выражэння і замацавання норм права. Выходзім з таго, што такое разуменне тэрміна «крыніцы права» «...есть результат известного «джентльменского соглашения» между юристами (как практиками, так и учёными), призванного избежать многозначности этого понятия» [37, с. 290].

1.2. Праблемы вызначэння відавога складу крыніц беларускага права

Сярод беларускіх навукоўцаў не існуе паразумення па пытанні аб відах, «наборы» крыніц сучаснага беларускага права. Так, С.Р. Драбязка і В.С. Казлоў да ліку крыніц права адносяць нарматыўны прававы акт, прававы звычай, судовы прэцэдэнт, агульныя прынцыпы права, нарматыўны дагавор, рэлігійныя тэксты і прававыя дактрыны [38, с. 149 – 160]. А.Ф. Вішнеўскі, М.А. Гарбаток, У.А. Кучынскі лічаць, што крыніцамі права ўвогуле з'яўляюцца прававы звычай, нарматыўны прававы акт, юрыдычны прэцэдэнт, дагавор з нарматыўным зместам, юрыдычныя дактрыны, рэлігійныя пісанні. Вышэй згаданыя навукоўцы ўзгадваюць і прынцыпы права ў якасці крыніц права, але крыніцамі беларускага, як дарэчы і расійскага, права лічаць толькі тры з пералічаных крыніц пра-

ва – прававы звычай, дагавор нарматыўнага зместу, нарматыўны прававы акт [39, с. 344 – 350]. В.В. Лазараў і С.В. Ліпень называюць і характарызуюць сем крыніц права: нарматыўны прававы акт, нарматыўны дагавор, судовы і адміністрацыйны прэцэдэнт, прававы звычай, рэлігійныя догмы, юрыдычную навуку і прынцыпы права [40, с. 181 – 200]. Г.А. Васілевіч сярод важнейшых крыніц беларускага права называе нарматыўны прававы акт, прававы звычай, судовы прэцэдэнт, юрыдычную дактрыну, прынцыпы права [41, с. 3 – 4].

Не існуе аднастайнасці ў вызначэнні набору крыніц беларускага права і сярод прадстаўнікоў галіновых юрыдычных навук. Так, аўтары трохтомнага курса «Грамадзянскае права» лічаць, што гістарычна да асноўных крыніц грамадзянскага права адносяцца нарматыўны прававы акт, прававы звычай і судовы прэцэдэнт [42, с. 59]. У падручніку «Працоўнае права» ў склад крыніц працоўнага права Рэспублікі Беларусь уключаюцца нарматыўныя прававыя акты, у тым ліку Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, Працоўны кодэкс Рэспублікі Беларусь, акты Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, ведамасныя і лакальныя нарматыўныя прававыя акты, агульнапрызнаныя прынцыпы міжнароднага права, нарматыўныя пагадненні, акты Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь, пастановы Пленума Вярхоўнага Суда Рэспублікі Беларусь. У той жа час аўтары дадзенага выдання лічаць, што судовы прэцэдэнт крыніцай права, у тым ліку працоўнага права, не з’яўляецца [43, с. 96 – 115]. А.А. Піліпенка да крыніц фінансавага права Рэспублікі Беларусь адносіць нарматыўныя прававыя акты нацыянальнага права, а таксама дзве катэгорыі міжнародна-прававых норм: агульнапрызнаныя прынцыпы міжнароднага права і міжнародныя дагаворы [44, с. 96 – 106].

Аўтарам дадзенай манаграфіі ў сярэдзіне дзевяностых гадоў мінулага стагоддзя было выказана меркаванне аб наяўнасці ў кожнай з прававых сістэм наступных відаў крыніц права: прававога звычаю, прававога прэцэдэнту, дагавора нарматыўнага зместу, дактрыны (навукі), Свяшчэннага пісання (царкоўных норм) і нарматыўнага прававога акта. Прычым была зроблена выснова аб тым, што ўсе гэтыя крыніцы права ў розных суадносінах выкарыстоўваліся ў раней існаваўшых і выкарыстоўваюцца ў зараз дзеючых прававых сістэмах [45]. Адзначаныя віды крыніц права, як сведчыць гісторыя права, дазваляюць замацаваць і належным чынам выкласці ўвесь спектр норм дзеючага пазітыўнага права.

Кожная з азначаных крыніц права, па-першае, найбольш адекватна адлюстроўвае асобныя бакі рэгулюемых грамадскіх адносін, а па-другое, з'яўляецца найбольш прыдатнай для уздзеяння на сацыяльныя сувязі у тых ці іншых гістарычных умовах. Прававы звычай найбольш прыдатны для рэгулявання грамадскіх адносін, якія характарызуюцца стабільнасцю і кансерватызмам ва ўмовах паступовага, эвалюцыйнага развіцця грамадства, права і дзяржавы. Наадварот, нарматыўны прававы акт і дагавор нарматыўнага зместу найбольш адметна выяўляюць свае ўласцівасці ва ўмовах пастаяннага развіцця і зменлівасці грамадскіх адносін, калі патрэбна дакладна акрэсліць тэндэнцыі ў развіцці сацыяльных сувязяў. Доктрына (навука) звычайна з'яўляецца найбольш спрыяльнай крыніцай права ва ўмовах гістарычных катаклізмаў, калі тэрмінова патрэбна запісаць «прававы вакуум». Прававы прэцэдэнт найбольш спрыяльная крыніца норм права ў так званых адкрытых прававых сістэмах, дзе дакладна не акрэслена сфера дзеяння права. Яго выкарыстоўваюць таксама пры неабходнасці выправіць недахопы ў прававым рэгуляванні грамадскіх адносін іншымі крыніцамі права і ў мэтах адаптацыі дзеючай сістэмы права да зменлівай рэчаіснасці без карэннай «ломкі» і пастаянных змен асноўных крыніц права.

Паколькі ў айчынай юрыдычнай навуцы выказваюцца і іншыя меркаванні адносна відавага складу крыніц права, разгледзім шэраг спрэчных аспектаў дадзенай праблемы. Нельга адначасова ўключаць у пералік крыніц права як прыныцыпы права, так і прававую доктрыну (навуку).

Па-першае, прыныцыпы права існуюць у двух формах – у форме навуковых (дактрынальных) высноў, ідэй і палажэнняў, альбо ў форме (вопратцы) іншых дзеючых крыніц права. У сучасных прававых сістэмах прыныцыпы права, як правіла, замацоўваюцца ў нарматыўных прававых актах, але сустракаецца іх замацаванне і ў іншых крыніцах права, напрыклад дагаворах нарматыўнага зместу, прававых звычаях і г. д. Калі размова ідзе аб афіцыйным выкарыстанні ў праватворчай ці правапрымяняльнай дзейнасці прыныцыпаў права ў форме навуковых ідэй, высноў, палажэнняў, мы па сутнасці маем справу з дактрынай (навукай) у якасці крыніцы права. А калі размова ідзе аб выкарыстанні прыныцыпаў права, якія ўжо замацаваны ў дзеючых крыніцах права, мы маем справу не з навукай у якасці крыніцы права, а з іншымі відамі крыніц права – нарматыў-

ним правовим актам, дагаворам нарматыўнага зместу, правовым звычаем і г. д.

Па-другое, прынцыпы права, якія існуюць у форме навуковых ідэй, высноў і палажэнняў, складаюць толькі частку той рэальнасці, якую мы звыкла называем прававой навукай (дактрынай). Прававая навука (дактрына) па аб'ёме ўяўляе больш шырокую з'яву і ўключае, акрамя прынцыпаў права, навуковыя палажэнні іншага характару і зместу. У гэтых варунках было б нелагічна частку прававой дактрыны – прававыя прынцыпы – вылучаць у якасці самастойнай крыніцы права побач з іншымі відамі крыніц права – дактрынальнымі (навуковымі) палажэннямі, якія па нейкіх прычынах не ўваходзяць у склад прававых прынцыпаў, як было б, напрыклад, нелагічным лічыць закон у строга юрыдычным сэнсе слова – асобны акт, выдадзены парламентам – самастойнай крыніцай права побач з яшчэ адным відам крыніц права – нарматыўным правовым актам.

Такім чынам, нейкай асобнай крыніцы права пад назвай «прынцыпы права» (ці прававыя прынцыпы) не існуе. Тыя прыкметы і адметнасці прынцыпаў права, якія звычайна ўзгадваюцца пры доказе таго, што дадзеная прававая рэальнасць можа быць аднесена да складу крыніц права, як бы «раствараюцца» сярод прымет і адметнасцей іншых крыніц права, ахопліваюцца імі настолькі, што не застаецца такіх спецыфічных параметраў у прынцыпах права, якія б сведчылі на карысць іх вылучэння ў якасці самастойнай крыніцы права побач з іншымі відамі крыніц права.

Зварот да навукі міжнароднага права таксама сведчыць на карысць зробленай высновы. Нягледзячы на тое, што ў артыкуле 38 Статута Міжнароднага Суда ААН (п. 1 «с») узгадваюцца агульныя прынцыпы міжнароднага права, якія прызнаюцца цывілізаванымі нацыямі, – тым не менш, адзначаюць Ю.М. Коласава і В.І. Кузняцова, «...нет каких-либо международно-правовых актов, которые определяли бы, что следует понимать под общими принципами права. Поскольку международное право и внутригосударственное право являются двумя различными правовыми системами, то общими принципами должны быть такие принципы, которые действительно являются общими для этих систем. Эти принципы не могут носить правового характера, то есть быть правовыми нормами, поскольку правовых норм, общих и для международного, и для внутреннего права, нет. <...> Принципы международного права формируются обычным и договорным путем» [46, с. 27 – 30].

Праўда, у міжнародным праве існуюць прынцыпы міжнароднага права, якія дакладна сфармуляваны і змешчаны ў агульнапрызнаных крыніцах дзеючага міжнароднага права і лічацца агульнаабавязковымі для тых удзельнікаў міжнародна-прававых адносін, на якіх распаўсюджаюцца гэтыя крыніцы міжнароднага права. Сярод іх можна адзначыць, напрыклад, Статут ААН і Дэкларацыю аб прынцыпах міжнароднага права, якія тычацца сяброўскіх адносін і супрацоўніцтва паміж дзяржавамі ў адпаведнасці са Статутам ААН ад 24 кастрычніка 1970 года.

Сказанае азначае, такім чынам, што і ў міжнародным праве прынцыпы права з'яўляюцца крыніцамі дзеючага права толькі пасля таго, як яны набываюць форму прававога звычая ці міжнароднага дагавора – асноўных крыніц міжнароднага права. Тыя ж прынцыпы права, якія фармулююцца ў навуцы (дактрыне) міжнароднага права і выкарыстоўваюцца пры распрацоўцы, прыняцці і выкананні міжнародных дагавораў, пры тлумачэнні зместу міжнародна-прававых норм, выконваюць тую ж самую ролю, што і юрыдычная навука (дактрына) унутры пэўных нацыянальных прававых сістэм пры праватворчасці і правапрямненні.

Праўда, аўтары ўзгаданага падручніка па міжнародным праве да агульных прынцыпаў права адносяць правілы юрыдычнай тэхнікі, напрыклад, спецыяльны закон адмяняе агульны закон (*lex specialis derogat lex generalis*), наступны закон адмяняе папярэдні (*lex posterior derogat priori*) і г. д. Але да таго часу, пакуль правілы юрыдычнай тэхнікі існуюць у форме пэўных навуковых (дактрынальных) палажэнняў, яны не маюць агульнаабавязковага характару. Калі ж правілы юрыдычнай (норматворчай) тэхнікі замацаваны ў нарматыўным прававым акце, як гэта было зроблена, напрыклад, у Рэспубліцы Беларусь ва Указе Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь «Аб мерах па ўдасканаленні норматворчай дзейнасці» [47], то яны набываюць якасці такой крыніцы права, як нарматыўны прававы акт.

Прыкладна такую ж пазіцыю адносна выдзялення прынцыпаў права ў якасці самастойнай крыніцы міжнароднага права займаюць і аўтары беларускага дапаможніка па міжнародным праве, якія адзначаюць, што «...любые принципы международного права, так или иначе, находят свое воплощение в конкретных нормах договорного или обычного международного права. Следовательно, так или иначе, покрываются положениями п. 1а 1б ст. 38 Статута

Международного Суда ООН [48, с. 154]». Нагадаем, што ў п. 1а 1b ст. арт. 38 Статута Міжнароднага Суда ААН у кола крыніц міжнароднага права, на падставе якіх Міжнародны Суд ААН абавязаны вырашаць справы, перададзеныя на яго разгляд, адносяцца: міжнародныя канвенцыі (як агульныя, так і спецыяльныя) і міжнародныя звычаі.

Цікавым і маладаследаваным на сённяшні дзень з'яўляецца пытанне аб уплыве і ролі рэлігіі (Свяшчэннага пісання) на развіццё крыніц права, а таксама магчымасць выкарыстання кананічных (царкоўных) норм у якасці крыніцы норм права ў прававой сістэме Рэспублікі Беларусь.

Вядома, што рэлігія ўвогуле, свяшчэнныя кнігі, кананічныя (царкоўныя) нормы (правілы) аказвалі раней і аказваюць сёння значны уплыў на развіццё права і яго крыніц у розных прававых сістэмах. Прававыя сістэмы тых краін, дзе былі моцныя пазіцыі хрысціянскай царквы (напрыклад, у кантынентальнай Еўропе), сфарміраваліся і набылі сучасны выгляд у плане дзеючых крыніц права пад вельмі моцным уплывам хрысціянства, яго традыцый і норм [49]. Доўгі час, асабліва ў Сярэднія вякі, царкоўныя правілы (нормы) выкарыстоўваліся ў Еўропе ў якасці адной з вядучых, асноўных крыніц права побач ці паралельна з нормамі права, якія выходзілі ад дзяржавы [50 – 51]. Вядома, што на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага, Жамойцкага і Рускага, а таксама Маскоўскай дзяржавы дзейнічалі такія крыніцы права, як Прахірон і Намаканон (Кормчая кніга) – звод правілаў паводзін сістэматызаванага характару, у якім былі змешчаны нормы свецкай і царкоўнай улады. Кормчая кніга з'яўлялася адной з вядучых крыніц права і дзейнічала на працягу некалькіх стагоддзяў. Частка норм кананічнага (царкоўнага) права знайшла замацаванне ў Статутах Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566 і 1588 гг.

На развіццё сучаснай прававой сістэмы Рэспублікі Беларусь і крыніц права значны уплыў аказвае Беларуская Праваслаўная Царква. Хрысціянскія каштоўнасці традыцыйна з'яўляюцца важнай складовай часткай ладу жыцця беларусаў, іх думак, паводзін. Значна узраслі роля, аўтарытэт і уплыў Беларускай Праваслаўнай царквы на жыццё сучаснай беларускай супольнасці. Гэта не магло не паўплываць на развіццё прававой сістэмы Беларусі. Можна зафіксаваць і акрэсліць тэндэнцыю, згодна з якой праваслаўныя каштоўнасці і правілы (нормы) паводзін пачалі аказваць уплыў на

развіццё і эвалюцыю крыніц беларускага права. У прыватнасці, значны ўплыў на развіццё такой крыніцы права, як дагавор нарматыўнага зместу, аказвае Пагадненне аб супрацоўніцтве, якое было заключана паміж Беларускай Праваслаўнай Царквой і Рэспублікай Беларусь [52, с. 7 – 10]. Дадзенае пагадненне заклала своеасаблівыя правы падмурак у развіццё дагаворна-прававой базы паміж беларускай дзяржавай і Беларускай Праваслаўнай Царквой.

На падставе дадзенага Пагаднення былі распрацаваны і прыняты ва ўстаноўленым парадку: а) Праграма супрацоўніцтва паміж Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь і Беларускай Праваслаўнай Царквой; б) Праграма супрацоўніцтва Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Беларускай Праваслаўнай Царквы; в) Праграма супрацоўніцтва Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь і Беларускай Праваслаўнай Царквы ў галіне культуры і творчай дзейнасці, па ахове, аднаўленні і развіцці гістарычнай і культурнай спадчыны; г) Праграма супрацоўніцтва Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь і Беларускай Праваслаўнай Царквы; д) Праграма супрацоўніцтва Міністэрства працы і сацыяльнай абароны Рэспублікі Беларусь і Беларускай Праваслаўнай Царквы; е) Праграма супрацоўніцтва Міністэрства аховы здароўя і Беларускай Праваслаўнай Царквы; ж) Пагадненне паміж Міністэрствам спорту і турызму Рэспублікі Беларусь і Беларускай Праваслаўнай Царквой; з) Праграма супрацоўніцтва Міністэрства прыродных рэсурсаў і аховы навакольнага асяроддзя Рэспублікі Беларусь, Камітэта па праблемах наступстваў катастрофы на Чарнобыльскай АЭС пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь і Беларускай Праваслаўнай Царквы па пытаннях аховы навакольнага асяроддзя; і) Праграма супрацоўніцтва паміж Міністэрствам унутраных спраў Рэспублікі Беларусь і Беларускай Праваслаўнай Царквой; к) Праграма супрацоўніцтва Міністэрства па надзвычайных сітуацыях Рэспублікі Беларусь і Беларускай Праваслаўнай Царквы; л) Пагадненне аб супрацоўніцтве Беларускай Праваслаўнай Царквы і Міністэрства абароны Рэспублікі Беларусь і Праграма супрацоўніцтва Беларускай Праваслаўнай Царквы і Міністэрства абароны Рэспублікі Беларусь.

Акрамя вышэйзгаданых Пагадненняў і Праграм і на іх падставе, на мясцовым узроўні паміж абласнымі выканаўчымі камітэтамі і ўсімі епархіямі Беларускай Праваслаўнай Царквы былі распрацаваны і паспяхова рэалізуюцца Праграмы мер па выкананні Пагаднення аб супрацоўніцтве паміж Рэспублікай Беларусь і Беларускай Праваслаўнай Царквой.

Аналіз згаданых Пагадненняў і Праграм дае падставы сцвярджаць тое, што на іх змест вялікі ўплыў аказала Свяшчэннае пісанне і царкоўныя (кананічныя) нормы. І больш таго, многія палажэнні Пагадненняў і Праграм не могуць быць здзейснены без уліку і выкарыстання царкоўных каштоўнасцей і правіл (норм) паводзін. Такім чынам, можна сцвярджаць, што ў апошні час назіраецца пашырэнне выкарыстання кананічных (царкоўных) норм у якасці своеасаблівага «прававога матэрыялу» пры стварэнні асобных відаў крыніц права ў прававой сістэме Рэспублікі Беларусь, у прыватнасці ўнутрыдзяржаўных дагавораў нарматыўнага зместу.

Але хрысціянскія каштоўнасці і нормы (правілы) паводзін аказваюць не толькі апасродкаваны, «ускосны» ўплыў на развіццё сучаснага беларускага права, прававой сістэмы, правасвядомасці і прававой культуры беларускага грамадства, змену ў характары і змесце асобных відаў крыніц права. Можна прывесці і канкрэтны прыклад выкарыстання царкоўных (кананічных) норм у якасці дадатковай крыніцы дзеючага беларускага права.

Так, згодна з артыкулам 147 Працоўнага кодэкса Рэспублікі Беларусь [53] работа не ажыццяўляецца ў дзяржаўныя святы і святочныя дні, якія ўстаноўлены і аб'яўлены Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь непрацоўнымі. У адпаведнасці з Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 26 сакавіка 1998 г. № 157, у рэдакцыі Указа ад 12 мая 1999 г. № 268 «Аб дзяржаўных і святочных непрацоўных днях» [54] адным з такіх дзён аб'яўлена Радаўніца (па праваслаўным каляндары). І калі ўсе дзяржаўныя, святочныя і непрацоўныя дні пазначаны ва Указе Прэзідэнта канкрэтнай датай, то Радаўніца ўпамінаецца ў якасці непрацоўнага дня без указання канкрэтнай даты. Чаму? Таму што згодна з царкоўнымі (кананічнымі) нормаў для Радаўніцы не вызначана дакладная і канкрэтная дата. Згодна з царкоўнымі нормаў і традыцыямі Радаўніца адзначаецца ў аўторак другога (Фаміновага) тыдня пасля Вялікадня. Вялікдзень – свята, якое мае перасоўны характар і штогод мяняе сваю канкрэтную дату, у мэтах дакладнага вызначэння якой у 325 годзе па Н.Х. на Усяленскім Нікейскім Саборы была сфармулявана норма (правіла): «На аснове новазаветнага учынення о сьдмьом дне, рэшана, што хрысціянскую Пасху нужно всегда праздавать в воскресенье. Наконца, рэшана, што для указання времени года, в котром надлежит праздавать хрысціянскую Пасху, должно всегда служить первое полнолуние после весеннего равноденствия. На основании

всего этого объявлено следующее решение: 1) христианскую Пасху должны все праздновать в воскресенье, 2) воскресенье должно приходиться после первого полнолуния, наступающего после весеннего равноденствия, 3) если случится, что в то же воскресенье придется и иудейская пасха, то христианская Пасха должна праздноваться в следующее за тем воскресенье» [55, с. 53].

Такім чынам, канкрэтная дата непрацоўнага дня, у які адзначаецца Радаўніца, вызначаецца на падставе нормы права, якая сфармулявана ва Указе Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 12 мая 1999 г. № 268 і на падставе царкоўных (кананічных) норм, з дапамогай якіх вызначаецца канкрэтная дата Вялікадня і Радаўніцы. Прычым норма, якая сфармулявана ва Указе Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, з'яўляецца першаснай нормай (першаснай крыніцай права), а царкоўныя (кананічныя) нормы могуць быць аднесены да другасных норм (дадатковая крыніца права). Без нормы права, якая сфармулявана ва Указе Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, царкоўныя нормы не маюць агульнаабавязковага значэння. У той жа самы час без царкоўных норм не можа быць рэалізавана і норма Указа. Дадзеныя нормы дзейнічаюць і рэалізуюцца толькі ў арганічнай спалучанасці. Зразумела, што да ўвядзення ў дзеянне вышэйадзначанага Указа Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, калі непрацоўнымі днямі ў Беларусі былі другі дзень Вялікадня па праваслаўным (юліянскім) і каталіцкім (грыгарыянскім) каляндары, колькасць норм (правіл) царкоўнага (кананічнага) характару, якія выкарыстоўваліся ў якасці другасных норм права пры вызначэнні канкрэтных непрацоўных дзён, была большай.

У сучаснай расійскай і беларускай юрыдычнай навуцы ўвагу шырокага кола навукоўцаў прыцягвае такая крыніца права, як правы прэцэдэнт. Былі выказаны самыя розныя меркаванні наконт магчымасці выкарыстання прэцэдэнту ў прававой сістэме Рэспублікі Беларусь і Расійскай Федэрацыі. Спектр выказаных поглядаў выглядае даволі страката: ад безумоўнага прызнання прэцэдэнту крыніцай сучаснага права ў гэтых прававых сістэмах да іх адмаўлення, з прамежкавымі пазіцыямі аб правапалажэннях і прававой практыцы, якія з'яўляюцца крыніцамі права.

Праблемы прававога прэцэдэнту і магчымасцяў яго выкарыстання ў якасці крыніцы сучаснага беларускага права будуць разгледжаны падрабязна ў асобнай главе, а зараз адзначым, што аўтарам дадзенай манаграфіі яшчэ на самым досвітку фарміраван-

ня сучаснага беларускага права і нацыянальнай прававой сістэмы ў манаграфіі, прысвечанай тэорыі закона [56], і ў дысертацыі на спашуканне навуковай ступені доктара юрыдычных навук [57 – 58], былі сфармуляваны філасофска-метадалагічныя падставы і тэарэтычныя палажэнні аб сістэме крыніц права і іх іерархіі ва ўмовах абвяшчэння і замацавання на канстытуцыйным узроўні прынцыпу падзелу ўлады, у тым ліку і меркаванні аб выкарыстанні прэцэдэнту ў якасці крыніцы айчыннага права. У прыватнасці, пры даследаванні праблемы адлюстравання і замацавання заканамернасцяў рэгулюемых грамадскіх адносін у законе і іншых крыніцах права была зроблена выснова аб тым, што пры рэгуляванні грамадскіх адносін кожная з вядомых крыніц права займае сваю адметную нішу і ўздзейнічае на тыя ці іншыя бакі сацыяльных сувязяў. Так, напрыклад, закон (нарматыўны прававы акт) зарыентаваны галоўным чынам на заканамернасці, якія ўжо сфарміраваліся і якім падпарадкоўваецца развіццё і функцыянаванне грамадскіх адносін, а ў падмурку прэцэдэнту як асобнай крыніцы права заўсёды знаходзіцца канкрэтная праява існуючых заканамернасцяў, іншымі словамі, канкрэтная жыццёвая справа, сітуацыя, – неад’емная праява і форма існавання заканамернасці – вырашэнне ці разгляд якіх адпаведнымі судовымі (іншымі юрысдыкцыйнымі інстанцыямі) прыводзіць да фарміравання агульнаабавязковага правіла паводзін як для суб’ектаў разглядаемай справы, так і для іншых суб’ектаў права. І менавіта гэтым вельмі важным момантам прэцэдэнт адрозніваецца ад падобных да яго прававых з’яў.

Такім чынам, з прэцэдэнтам мы сутыкаемся не пры абагульненні судовай практыкі па асобных аднародных справах і судовай статыстыкі ў той ці іншай форме, не пры фармуляванні правапалажэнняў вышэйшымі судовымі інстанцыямі Рэспублікі Беларусь, не пры тлумачэнні дзеючых норм права і тым больш не пры выказванні меркаванняў прававога характару, нават аўтарытэтнымі дзяржаўнымі структурамі. Аналіз тых прававых сітуацый, якія абумоўліваюць фармуляванне і існаванне правапалажэнняў, што нагадваюць прававы прэцэдэнт – агульны, абстрактны характар норм права; наяўнасць у заканадаўстве ацэначных паняццяў; наяўнасць прабелаў у пазітыўным праве і г.д. – згодна з вышэйвыказанымі меркаваннямі, дае падставы сцвярджаць, што прэцэдэнт у яго «класічнай праяве» у беларускай прававой сістэме можа быць

створаны толькі пры прабельнасці ў дзеючым праве, калі, па-першае, у дзеючым праве адсутнічаюць патрэбныя нормы пазітыўнага права і судовая ўстанова павінна запаўняць прабел шляхам стварэння патрэбнай нормы права (правапалажэння), па-другое, калі створаная ў такім парадку норма права (правапалажэнне) будзе выкарыстана, запазычана іншай судовай інстанцыяй пры разглядзе аналагічнай справы.

Прычым вельмі важна падкрэсліць тую акалічнасць, што пры стварэнні прэцэдэнту мае прыныповае значэнне не толькі рашэнне пэўнай судовай інстанцыі ў форме правапалажэння (нормы права), але і тое, што яно выкарыстоўваецца ў якасці узора іншымі судовымі інстанцыямі. Без выкарыстання правапалажэння (нормы права) іншымі судовымі інстанцыямі не можа быць завершаны працэс стварэння прэцэдэнту, не будзе завершаны, вобразна кажучы, прэцэдэнтны працэс. Справа тут у тым, што рашэнне суда, якое прынята ў выпадку прабельнасці пазітыўнага права, можа быць адменена вышэйстаячай судовай інстанцыяй. У дадзеным выпадку рашэнне пэўнай судовай інстанцыі застаецца толькі рашэннем гэтай судовай інстанцыі па канкрэтнай справе, але не будзе з'яўляцца прэцэдэнтам.

Дарэчы, і ў англасаксонскай прававой сям'і новы прэцэдэнт ствараецца тады, калі суд пры разглядзе канкрэтнай справы не знаходзіць у дзеючым праве канкрэтных нормаў права ў форме раней створаных прэцэдэнтаў, у прававых звычаях, дактрыне ці статутным праве і вымушаны самастойна фармуляваць прававую пазіцыю, на падставе якой ён будзе вырашаць прававы казус. Праўда, асаблівасці англійскага агульнага права не патрабуюць таго, каб разглядаемая судом справа ўваходзіла ў сферу дзеяння права, іншымі словамі – мела прававую прыроду (прававы характар) і суд не абавязаны даказваць факт прабельнасці ў дзеючым праве. Калі захавана працэдура звароту да абароны інтарэсаў, суд абавязаны разгледзець справу па сутнасці і вынесці рашэнне.

Беларуская юрыдычная навука абавіраецца на заканамернасці развіцця і функцыянавання нацыянальнага права і павінна забяспечыць развіццё прававой сістэмы і пазітыўнага права Рэспублікі Беларусь у адпаведнасці з характарам эканамічнай, сацыяльнай, палітычнай і ідэалагічнай сістэмы беларускага грамадства. Пяняц-

це і азначэнне крыніц права ў якасці знешніх форм выражэння і замацавання норм права адпавядае прыродзе беларускага права, заснавана на дактрынальнай традыцыі, у межах якой развіваецца сучасная беларуская юрыдычная навука, знаходзіцца ў рэчышчы азначэння права, якое ўтрымліваецца ў беларускім заканадаўстве. Прапанаванае паняцце і азначэнне крыніц права з'яўляецца прыдатным для даследавання працэсаў праватворчасці, рэалізацыі і прымянення права, іншых складовых частак прававой сістэмы Рэспублікі Беларусь.

У беларускай прававой сістэме выкарыстоўваюцца традыцыйныя крыніцы пазытыўнага права – прававы звычай і прававы прэцэдэнт, прававая навука (дактрына) і Свяшчэннае пісанне, дагавор нарматыўнага зместу і нарматыўны прававы акт. Прававы звычай і Свяшчэннае пісанне скіраваны на стабілізацыю і кансервацыю існуючых грамадскіх адносін, нарматыўны прававы акт і дагавор нарматыўнага зместу забяспечваюць замацаванне і дзеянне асноўных тэндэнцый у развіцці грамадскіх адносін, а прававая дактрына (навука) і прававы прэцэдэнт, якія выкарыстоўваюцца ў мэтах адаптацыі дзеючай сістэмы права да зменлівай рэчаіснасці без карэнных зменаў асноўных крыніц права, – прыстасаванне дзеючага пазытыўнага права да зменлівай грамадскай рэчаіснасці, выпраўленне недахопаў у прававым рэгуляванні грамадскіх адносін іншымі крыніцамі права.

СПАСЫЛКІ да 1 главы

1. Кечекьян, С. Ф. О понятии источника права / С. Ф. Кечекьян // Учёные записки МГУ. – Вып. 116. – Кн. 2. – М., 1946. – 134 с.
2. Тит Ливий. История Рима от основания города. Т. 1 / ред. пер. М. Л. Гаспаров и Г. С. Кнабе; отв. ред. Е. С. Голубцова. – М.: Наука, 1989. – 576 с.
3. Любашиц, В. Я. Теория государства и права: учебник / В. Я. Любашиц, А. Ю. Мордовцев, А. Ю. Мамычев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 2010. – 700 с. – (Высшее образование).
4. Марченко, М. Н. Источники права: учебное пособие / М. Н. Марченко. – М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2005. – 760 с.

5. Александров, Н. Г. Понятие источника права / Н. Г. Александров // Ученые труды ВИЮН. – Вып. VIII. – М., 1946. – С. 3 – 48.
6. Алексеев, С. С. Общая теория права: в 2 т. / С. С. Алексеев. – Т. 2. – М.: Юрид. лит., 1982. – 360 с.
7. Басюк, І. А. Праблемы зацвярджэння Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 года Соймам Рэчы Паспалітай / І. А. Басюк // Веснік ГрДУ імя Я. Купалы. Сер. 4. Правазнаўства. – 2008. – № 2. – С. 67 – 70.
8. Доўнар, Т. І. Крыніцы права Беларусі перыяду Вялікага княства Літоўскага / Т. І. Доўнар // Веснік ГрДУ імя Я. Купалы. Сер. 4. Правазнаўства. – 2008. – № 1. – С. 29 – 32.
9. Доўнар, Т. І. Крыніцы права Беларусі старажытнага перыяду / Т. І. Доўнар // Веснік ГрДУ імя Я. Купалы. Сер. 4. Правазнаўства. – 2009. – № 1. – С. 35 – 44.
10. Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: вучэб. дапам. / Т. І. Доўнар. – Мінск: ДІКСТ БДУ, 2011. – 552 с.
11. Топорнин, Б. Н. Система источников права: тенденции развития / Б. Н. Топорнин // Судебная практика как источник права. – М., 2000. – С. 3 – 24.
12. Рубанов, А. А. Понятие источника права как проявление метафоричности юридического сознания / А. А. Рубанов // Судебная практика как источник права. – М., 1977. – С. 41 – 46.
13. Коркунов, Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб., 1909. – 421 с.
14. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. В 4 т. – Т. 1: Основные институты и понятия. – М., 1970. – 742 с.
15. Зивс, С. Л. Источники права / С. Л. Зивс. – М.: Наука, 1981. – 182 с.
16. Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік // Беларус. Энцыкл. / рэдкал.: С. В. Кузьмін [і інш.]. – Мінск: БелЭН, 1992. – 636 с.
17. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 704 с.
18. Большая юридическая энциклопедия. – М.: Эксмо, 2008. – 688 с.

19. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65 000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыuko; афармленне А. М. Хількевіча. – Мінск: БелЭН, 1996. – 784 с.

20. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / под ред. д-ра филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – 16-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1984. – 797 с.

21. Бошно, С. В. Правотворчество: путь от источника к форме права: лекции / С. В. Бошно. – М.: Изд-во «РАГС», 2002. – 102 с.

22. Томашевский, К. Л. Новые концептуальные подходы к понятию и классификации источников трудового права / К. Л. Томашевский // Вестник БГУ. – 2010. – № 1. – С. 6 – 10.

23. Монтескьё, Ш. О духе законов / Ш. Монтескьё // Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 15 – 680.

24. Брауде, И. Л. Избранное: Очерки законодательной техники. Некоторые вопросы системы советского права / И. Л. Брауде. – М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, 2010. – 159 с.

25. Юридическая техника: учебное пособие по подготовке законопроектов и иных нормативных правовых актов органами исполнительной власти / Институт законодательства и сравн. правоведения при Правительстве Рос. Федерации; под ред. чл.-кор. Т. Я. Хабриевой, проф. Н. А. Власенко. – М.: Эксмо, 2009. – 272 с.

26. Явич, Л. С. Сущность права / Л. С. Явич. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1985. – 207 с.

27. Иванюк, О. А. Источник права и форма права: проблема соотношения понятий / О. А. Иванюк // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Сер. 4. Правазнаўства. – 2008. – № 2 (70). – С. 8 – 11.

28. Бержель, Ж. Л. Общая теория права / под общ. ред. В. Н. Даниленко; пер. с фр. – М.: Издательский дом NOTA BENE. – 2000. – 576 с.

29. Шебанов, А. Ф. Форма советского права / А. Ф. Шебанов. – М.: Юридическая литература, 1968. – 289 с.

30. Трахименок, С. А. Значение дифференциации терминов «источник права» и «форма права» для достижения целей правового регулирования / С. А. Трахименок // Веснік Гродзенскага

дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Сер. 4. Правазнаўства. – 2008. – № 1 (66). – С. 8 – 10.

31. Сільчанка, М. У. Паняцце і віды крыніц сучаснага беларускага права / М. У. Сільчанка // Веснік Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь. – 2006. – № 2. – С. 41 – 49.

32. Дубовицкий, В. Н. Правопонимание и источники права / В. Н. Дубовицкий // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Сер. 4. Правазнаўства. – 2008. – № 2 (70). – С. 3 – 11.

33. Егоров, А. В. Понятие и источники романо-германского права / А. В. Егоров, А. Г. Егорова // Веснік ГрДУ імя Я. Купалы. Сер. 4. Правазнаўства. – 2008. – № 3. – С. 7 – 10.

34. Сільчанка, М. У. Праблемы азначэння паняцця, вызначэння відаў, юрыдычнай сілы і сістэмы крыніц права / М. У. Сільчанка // Веснік ГрДУ імя Я. Купалы. Сер. 4. Правазнаўства. – 2008. – № 2. – С. 11 – 17.

35. Станкевич, О. Г. Экономические законы как материальный источник права / О. Г. Станкевич // Веснік ГрДУ імя Я. Купалы. Сер. 4. Правазнаўства. – 2008. – № 2. – С. 17 – 23.

36. Теория права и государства: учебник / под ред. Г. Н. Манова. – М.: Изд-во «БЕК», 1995. – 456 с.

37. Муромцев, Г. И. Источники права / Г. И. Муромцев // Проблемы общей теории права и государства: учебник / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – 2-е изд., пересмотр. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2010. – С. 290 – 306.

38. Дробязко, С. Г. Общая теория права: учеб. пособие для вузов / С. Г. Дробязко, В. С. Козлов. – 2-е изд. – Минск: Амалфея, 2007. – 479 с.

39. Вишневский, А. Ф. Общая теория государства и права: учебник / А. Ф. Вишневский, Н. А. Горбатов, В. А. Кучинский; под общ. ред. проф. В. А. Кучинского. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во деловой и учеб. лит-ры, 2006. – 656 с.

40. Лазарев, В. В. Теория государства и права: учебник для вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М.: Изд-во «Спарк», 1998. – 448 с.

41. Василевич, Г. А. Источники белорусского права / Г. А. Василевич. – Минск: Тесей, 2005. – 136 с.
42. Гражданское право. В 3 т. Т. 1: учебник / А. В. Каравай [и др.]; под ред. В. Ф. Чигира. – Минск: Амалфея, 2008. – 864 с.
43. Трудовое право: учебник / В. И. Семенов [и др.]; под общ. ред. В. И. Семенова. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: Амалфея, 2011. – 768 с.
44. Пилипенко, А. А. Курс финансового права: учебное пособие / А. А. Пилипенко. – Минск: Книжный Дом, 2010. – 768 с.
45. Сільчанка, М. У. Агульная тэорыя права / М. У. Сільчанка. – Гродна: ГрДУ, 1997. – 112 с.
46. Международное право: учебник / отв. ред. Ю. М. Колосов, В. И. Кузнецов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 567 с.
47. О мерах по совершенствованию нормотворческой деятельности: Указ Президента Республики Беларусь, 11 августа 2003 г., № 359 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 2003. – № 92. – 1/4856.
48. Международное публичное право. Общая часть: учеб. пособие / Ю. П. Бровка [и др.]; под ред. Ю. П. Бровки, Ю. А. Лепешкова, Л. В. Павловой. – Минск: Амалфея, 2011. – 496 с.
49. Акимов, В. В. Богословское понимание цели ветхозаветного законодательства / В. В. Акимов // Веснік ГрДУ імя Я. Купалы. Сер. 4. Правазнаўства. – 2008. – № 2. – С. 62 – 67.
50. Болоховский, Н. И. AUDENTIA EPISKOPALIS в кодексе Феодосия II младшего / Н. И. Болоховский // Веснік ГрДУ імя Я. Купалы. Сер. 4. Правазнаўства. – 2008. – № 1. – С. 21 – 25.
51. Болоховский, Н. И. Sponsalia в римско-византийском и каноническом праве / Н. И. Болоховский // Веснік ГрДУ імя Я. Купалы. Сер. 4. Правазнаўства. – 2009. – № 1. – С. 45 – 50.
52. Сотрудничество государства и Белорусской Православной Церкви в Республике Беларусь: сборник документов / сост. А. В. Бройко. – Минск, 2004. – 87 с.
53. Трудовой кодекс Республики Беларусь: принят Палатой представителей 8 июня 1999 г.: одобр. Советом Респ. 30 июня 1999 г. // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 1999. – № 80. – 2/70.

54. О внесении изменений в Указ Президента Республики Беларусь от 26 марта 1998 года № 157: Указ Президента Республики Беларусь, 12 мая 1999 г., № 268 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 1999. – № 39. – 1/ 346.

55. Правила православной церкви с толкованиями Никодима, епископа Даматинско-Истрийского. В 2 т. Т. 2 / пер. с серб. – М.: Отчий дом, 2001. – 764 с.

56. Сильченко, Н. В. Закон: проблемы этимологии, социологии и логики / Н. В. Сильченко. – Минск: Навука і тэхніка, 1993. – 119 с.

57. Сильченко, Н. В. Проблемы верховенства закона: дис. ... д-ра юрид. наук / Н. В. Сильченко. – Гродно, 1993. – 355 с.

58. Сильченко, Н. В. Проблемы верховенства закона: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Н. В. Сильченко. – Гродно, 1993. – 52 с.

ГЛАВА 2

КЛАСІФІКАЦЫЯ КРЫНІЦ БЕЛАРУСКАГА ПРАВА

Падставы
класіфікацыі
і віды
крыніц права

Канстытуцыя
Рэспублікі
Беларусь –
аснова
класіфікацыі
крыніц
беларускага
права

Канкрэтызацыя і паглыбленне тэарэтычных ведаў аб крыніцах права адбываецца шляхам класіфікацыі знешніх форм існавання дзеючага пазітыўнага права. На фоне ўніверсальнай класіфікацыі, якая ахоплівае ўсе віды традыцыйных крыніц права, па-першае, найлепшым чынам праяўляюцца адметнасці нацыянальнай сістэмы крыніц права, а па-другое, выяўляюцца характэрныя асаблівасці крыніц права, якія нельга аднесці да традыцыйных. Чым больш універсальныя крытэрыі класіфікацыі мы ў стане прапанаваць, тым больш аб'ёмнымі і поўнымі будуць нашы веды аб крыніцах права ўвогуле і аб крыніцах нацыянальнага права ў прыватнасці. Асноўныя параметры сістэмы крыніц нацыянальнага права, як правіла, знаходзяць нарматыўнае прававое замацаванне, паўната якога сведчыць аб узроўні развіцця прававой сістэмы грамадства.

2.1. Падставы класіфікацыі і віды крыніц права

Здавалася б, што праблему класіфікацыі крыніц права навукоўцы-юрысты павінны былі вывучыць дасканала, таму што ў юрыдычнай навуцы класіфікацыі дзяржаўна-прававых рэалій заўсёды надаецца пільная ўвага. Але ў выпадку з класіфікацыяй крыніц права справа выглядае інакш. Аналіз навуковай літаратуры сведчыць аб тым, што пытанне аб класіфікацыі крыніц права фактычна зводзіцца да класіфікацыі аднаго з відаў крыніц права – нарматыўнага прававога акта. Такі падыход характэрны для грунтоўных манаграфічных даследаванняў савецкага перыяду [1] і для не менш сур'ёзных даследаванняў «новага часу» [2].

Крыху іншую сітуацыю назіраем у падручніках, навучальных дапаможніках, тэкстах лекцый. Тут, як правіла, падкрэсліваецца значнасць праблемы класіфікацыі крыніц права, але яе выкладанне вельмі часта падмяняецца разглядам іншага пытання – праблемы вызначэння асобных відаў крыніц права, іх колькасці ў той ці іншай прававой сістэме (сям'і). Прычым такі падыход характэрны як для расійскіх [3 – 4], так і для беларускіх аўтараў [5 – 8]. І толькі ў грунтоўным навучальным дапаможніку М.М. Марчанкі, які прысвечаны выключна крыніцам права, дадзенае пытанне разглядаецца ў якасці самастойнай праблемы на прыкладзе рамана-германскай прававой сям'і. Аўтар прапануе некалькі крытэрыяў для падзелу ўсёй сістэмы крыніц права на асобныя групы, праўда, без іх падрабязнага тлумачэння [9].

Вядома, што класіфікацыя азначае падзел, размежаванне па групах, класах, разрадах [10, с. 238], а класіфікацыю крыніц права

можно праводзіць на розных падставах. Паспрабуем разгледзець шэраг такіх падстаў, ажыццявіць класіфікацыю крыніц і сфармуляваць праблемныя моманты, якія ўзнікаюць пры класіфікацыі па асобных параметрах (крытэрыях):

1. Па сферы паходжання *крыніцы права падзяляюцца на ўнутрыдзяржаўныя і міжнародна-прававыя*. Гэта дзве самыя значныя групы крыніц права, якія розняцца паміж сабой па характары рэгулюемых грамадскіх адносін, па змесце фактараў, якія уплываюць на іх паходжанне, па парадку і характары іх стварэння і па цэлым шэрагу іншых не менш значных параметраў. Цікава, што ў кожнай з адзначаных груп крыніц права выдзяляюцца адныя і тыя ж віды крыніц права – прававы звычай, прававы прэцэдэнт, дагавор нарматыўнага зместу, дактрына (навука), Свяшчэннае пісанне, нарматыўны прававы акт. Разам з тым, розніца ў механізмах стварэння (паходжання) крыніц права прыводзіць да таго, што ў групе нацыянальных крыніц права не існуе пастаяннага і стабільнага падзелу крыніц права на асноўныя і дадатковыя, у той час, як у групе міжнародна-прававых крыніц права падзел крыніц права на асноўныя і дадатковыя з’яўляецца больш стабільным і не залежыць ад тыпаў і відаў нацыянальных прававых сем’яў. Безумоўна, эвалюцыя паміж крыніцамі права назіраецца і сярод міжнародна-прававых крыніц, але яе фактары (прычыны) істотна адрозніваюцца ад прычын эвалюцыі (перамен) крыніц унутрыдзяржаўных.

2. Па юрыдычнай значнасці *крыніцы права падзяляюцца на асноўныя і дадатковыя*. Гэта падзел крыніц права не па юрыдычнай сіле, да чаго мы прызвычаліся, а менавіта па юрыдычнай значнасці.

У папярэдніх працах ужо разглядаліся падставы падзелу крыніц права на асноўныя (першасныя) і дадатковыя (другасныя). Адзначалася, што дадзеная класіфікацыя крыніц права з’яўляецца даволі «цёмнай», што не існуе аднастайнасці ў разуменні такога падзелу крыніц права. Прычым пасля тэрміна «асноўныя» ў дужках выкарыстоўваўся тэрмін «першасныя», а пасля тэрміна «дадатковыя» зноў-такі ў дужках ужываўся тэрмін «другасныя», як і наадварот [11 – 12]. У прынцыпе такая класіфікацыя крыніц права з’яўляецца правільнай, калі мець на ўвазе ролю і значнасць асобных відаў крыніц права пры рэгламентацыі грамадскіх адносін. Адны з іх рэгламентуюць грамадскія адносіны па сутнасці, у поўным аб’ёме і з’яўляюцца *асноўнымі*, а другія ўдакладняюць, канкрэтызуюць і дапаўняюць асноўныя крыніцы права, калі ў гэтых крыніцах права па нейкіх прычынах не сфармуляваны неабходныя нормы права ці асобныя моманты іх зместу, і таму з’яўляюцца *да-*

датковымі крыніцамі права. Сёння уяўляецца, што класіфікацыя крыніц права на асноўныя (першасныя) і дадатковыя (другасныя) з'яўляецца «комплекснай», а адзначаная сінанімія ў тэрмінах не садзейнічае далейшым даследаванням крыніц права, у прыватнасці іх класіфікацыі. Падзел крыніц права на асноўныя і дадатковыя – гэта самастойная іх класіфікацыя, якая ў чымсьці перасякаецца з класіфікацыяй крыніц права на першасныя і другасныя, але поўнаасцю з ёй не супадае.

Падзел крыніц права на асноўныя і дадатковыя ажыццяўляецца на падставе *вядучасці (першыинства)* той ці іншай формы (іпастасі) права ў нацыянальнай прававой сістэме (сям'і) – прававых адносін, прававой свядомасці ці нарматыўнай часткі права. З кожнай формай (іпастасцю) права найбольш шчыльна звязаны нейкія *дзе* крыніцы права з шасці. Так, з прававымі адносінамі, калі права існуе ў трох сваіх іпастасях (формах), найбольш шчыльна звязаны прававы звычай і прававы прэцэдэнт, з прававой свядомасцю – прававая дактрына (навука) і Свяшчэннае пісанне, а з нарматыўнай часткай – нарматыўны прававы акт і дагавор нарматыўнага зместу. Перамены ў значнасці (вядучасці) формы (іпастасі) права прыводзяць да пераменаў у падзеле крыніц права на асноўныя і дадатковыя. Важна падкрэсліць, што асноўных крыніц права можа быць *толькі дзве* з шасці вядомых нам крыніц права, менавіта тыя *дзе* крыніцы права, якія найбольш шчыльна звязаны з вядучай формай (іпастасцю) права. Астатнія ж чатыры з вядомых нам шасці крыніц права заўсёды будуць дадатковымі крыніцамі права.

3. Па гістарычных і функцыянальных параметрах *крыніцы права падзяляюцца на першасныя і другасныя*. На наш погляд, падзел крыніц права на першасныя і другасныя можна разглядаць у двух ракурсах – у *гістарычным і функцыянальным*. Падзел крыніц права на першасныя і другасныя ў *гістарычным* ракурсе таксама звязаны з суадносінамі паміж асноўнымі формамі (іпастасямі) права, але ў іншым плане. Першаснымі можна лічыць тыя віды крыніц права, якія сфармаваліся на самых ранніх этапах развіцця права, калі яно існавала ў форме «першасных» праваадносін. На дадзенай стадыі развіцця права ўзніклі і пераважна выкарыстоўваліся такія віды крыніц права, як прававы звычай, прававы прэцэдэнт і дагавор нарматыўнага зместу. Прычым прававы звычай і дагавор нарматыўнага зместу былі асноўнымі крыніцамі права, а прававы прэцэдэнт сфармаваўся і існаваў у якасці дадатковай крыніцы права. Бачна, што налічваецца *тры першасныя крыніцы права*.

Пасля таго, як сфармавалася другая іпастась (форма) права, канчаткова ў якасці асобных і самастойных відаў крыніц права сфармаваліся прававая дактрына (навука) і Свяшчэннае пісанне, а з фарміраваннем трэцяй формы (іпастасі) права узнікла і стала самастойнай яшчэ адна крыніца права – нарматыўны прававы акт. Усе віды крыніц права, якія канчаткова сфармаваліся пры узнікненні другой, а затым і трэцяй формы (іпастасі) права, з’яўляюцца ў гістарычным ракурсе *другаснымі* відамі крыніц права. Бачна, што *другасных* крыніц права, таксама як і першасных, тры.

Такім чынам, відавочна розніца ў размежаванні крыніц права, якая існуе пры класіфікацыі крыніц права на першасныя і другасныя ў *гістарычным* ракурсе ў параўнанні з папярэдняй класіфікацый крыніц права на крыніцы асноўныя і дадатковыя. Калі ў папярэдняй класіфікацыі кожнай форме (іпастасі) права заўсёды адпавядаюць дзве асноўныя крыніцы права, то пры іх падзеле на першасныя і другасныя ў *гістарычным* ракурсе «першасным» прававым адносінам адпавядае тры крыніцы права, другой форме (іпастасі) права – дзве крыніцы і, нарэшце, трэцяй форме (іпастасі) права – адна крыніца права. Чаму і калі адбыліся такія перамены ў спалучанасці (сувязі) крыніц права з асноўнымі формамі (іпастасямі) права – пытанне, якое патрабуе дадатковых даследаванняў.

У *функцыянальным* зрэзе да першасных крыніц права адносяцца тыя іх віды, у якіх змяшчаюцца *першасныя нормы* права, нормы, у якіх фармулююцца адпраўныя, зыходныя для рэгулявання грамадскіх адносін прававыя палажэнні, нормы, якіх не існавала ў прававой сістэме да іх стварэння адпаведнымі структурамі. Звычайна такія палажэнні фармулююцца ў асноўных крыніцах права. Вось чаму дзве класіфікацыі – падзел крыніц на першасныя і другасныя, а таксама іх класіфікацыя на асноўныя і дадатковыя – вельмі шчыльна перасякаюцца. Разам з тым, далёка не заўсёды ў асноўных крыніцах права ўтрымліваюцца першасныя нормы права. Напрыклад, у пастановах Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь змяшчаюцца як першасныя нормы права, г. зн. нормы, якіх раней у прававой сістэме краіны не існавала, так і тыя нормы права, якія першапачаткова былі замацаваны ў законах, дэкрэтах і ўказах, а затым былі прадубліраваны ў пастановах Савета Міністраў, і якія пагэтаму першаснымі нормамі права ўжо не з’яўляюцца. У той жа самы час шэраг першасных норм права можа быць сфармуляваны не ў асноўных, а ў дадатковых крыніцах права. Напрыклад, прававы прэцэдэнт у беларускай прававой сістэме, згодна з выказанай вышэй пазіцыяй аб яго прыродзе, павінен змяшчаць новую, першасную норму права, норму права,

якой у нашай правово́й сістэме да стварэння прававога прэцэдэнту не існавала ўвогуле, нават у асноўных крыніцах права.

4. Па юрыдычнай вазе крыніцы права падзяляюцца на галоўныя, асноўныя і дадатковыя. Калі падзел крыніц права на асноўныя і дадатковыя вызначаўся на падставе вядучасці той ці іншай іпастасі (формы) права і ажыццяўляўся згодна з крытэрыем юрыдычнай значнасці, то разглядаемы крытэрыі падзелу – плошча «прававога поля», якую фактычна займае той ці іншы від крыніц права і якая характарызуе яе **юрыдычную вагу**. Калі вобразна ўявіць усю плошчу прававога поля, на якой адначасова змяшчаюцца ўсе віды крыніц права, а ўсе віды крыніц права ўявіць у якасці асобных пірамід, якія пабудаваны на падставе ўнутрывідавай іерархіі, то на плошчы прававога поля будзе адначасова размяшчацца шэраг пірамід рознай вышыні. Прычым самай высокай пірамідай будзе піраміда, якая *прадстаўляе галоўную крыніцу права*.

Усе астатнія піраміды будуць меншыя за галоўную піраміду (=крыніцу), а іх вышыня будзе залежаць ад шэрагу акалічнасцей. Так, піраміда з другога асноўнага, але не галоўнага віду крыніц права, будзе ўзвышацца над астатнімі, але саступаць па вышыні галоўнай пірамідзе. Значна ніжэйшымі за галоўную і другую асноўную будуць піраміды з дадатковых відаў крыніц права. У мэтах належнага ранжыравання асобных відаў крыніц права, якія выкарыстоўваюцца ў нацыянальнай прававой сістэме, можна было б таксама ўжываць паняцце юрыдычнай сілы з удакладненнем – міжвідавая юрыдычная сіла. У такім разе паняцце юрыдычнай сілы ў *традыцыйным* сэнсе слова можна разглядаць у якасці тэарэтычнай канструкцыі, якая дазваляе ранжыраваць крыніцы права аднаго і таго ж віду, напрыклад, нарматыўныя прававыя акты, дагаворы нарматыўнага зместу, прэцэдэнты і г. д. Можна меркаваць, што юрыдычная сіла ў кожным асобным відзе крыніц права будзе мець свае адметнасці, якія абумоўлены спецыфічнымі іерархічнымі залежнасцямі, якія складаюцца ўнутры гэтых відаў крыніц права. А ў падмурку адзначаных іерархічных залежнасцяў будуць знаходзіцца спецыфічныя матэрыяльныя і фармальныя крытэрыі.

Сказанае азначае, што паняцце юрыдычнай сілы патрабуе далейшых даследаванняў і надалей яе нельга зводзіць да месца органаў дзяржавы, якія прымаюць адпаведныя крыніцы права, у механізме дзяржавы і вытлумачаць шэрагам дадатковых фармальных ці матэрыяльных крытэрыяў.

5. Па спосабах фіксацыі *крыніцы права падзяляюцца на пісаныя і непісаныя*. Крыніцы права – знешнюю форму існавання і замаца-

вання дзеючага права, яго норм – асобныя аўтары падзяляюць на пісьмовыя (пісаныя) і непісаныя. Зразумела, пісьмо – адзін з найважнейшых сродкаў фіксацыі, знешняга выражэння і замацавання дзеючага права. З дапамогай пісьма найважнейшая якасць права – фармальная азначанасць яго норм – атрымлівае належнае замацаванне. Разам з тым, значная частка нават сучаснага права выражаецца і праз іншыя формы – сімвалы, знакі і г. д., існуе ў форме непісаных прававых звычаяў, «джэнтльменскіх» дагавораў нарматыўнага зместу і г. д. Таму, напрыклад, такія крыніцы права, як прававы звычай, дагавор нарматыўнага зместу могуць быць пісанымі і непісанымі, існуюць як у вуснай, так і пісьмовай форме. У гэтым сэнсе падзел крыніц права на пісаныя і непісаныя не з’яўляецца бездакорным. І калі класіфікацыя права ўвогуле на права пісанае і права непісанае мае канкрэтны змест і тэарэтыка-метадалагічную значнасць, то класіфікацыя яго крыніц па гэтай жа самай прымеце не мае канкрэтнага зместу, не падзяляе аднастайна крыніцы права на групы (віды) і таму патрабуе далейшых даследаванняў і дадатковых абгрунтаванняў.

6. Па спосабах надання юрыдычнай значнасці асобныя аўтары падзяляюць крыніцы права на афіцыйныя і неафіцыйныя. Але, як уяўляецца, такі падзел крыніц права, гэтак жа сама, як і іх класіфікацыя на пісаныя і непісаныя, не з’яўляецца бездакорнай і выклікае шэраг пытанняў. Найперш, ці карэктна ўвогуле адносна рэзервуараў дзеючых норм права выкарыстоўваць паняцце (тэрмін) *неафіцыйныя* крыніцы права? Думаецца, што не карэктна, таму што ўсе крыніцы права з’яўляюцца афіцыйна прызнанымі «рэзервуарамі» дзеючага права і ўсе яны без выключэння з’яўляюцца абавязковымі для правапрямяняльнікаў, бо зразумела, што без афіцыйнага прызнання нейкай крыніцы права з боку дзяржавы – афіцыйнага прадстаўніка грамадства – ці самога грамадства ўвогуле ніякі «рэзервуар» норм права не стане крыніцай дзеючага права. Іншая справа, форма (спосаб) надання афіцыйнасці, а дакладней – юрыдычнай значнасці – крыніцам права. Юрыдычная значнасць можа быць нададзена праз нарматыўна-правое замацаванне афіцыйнага статусу крыніцы права альбо ў форме (шляхам) маўклівай згоды (санкцыі). Магчыма, лепшым варыянтам падзелу крыніц права па спосабах надання юрыдычнай значнасці быў бы іх падзел не на афіцыйныя і неафіцыйныя, а на *нарматыўна замацаваныя* і *маўкліва прызнаваемыя* (ці *санкцыянаваныя*). Магчымы і іншыя варыянты назваў для адпаведных груп крыніц права, якія атрыманы ў выніку іх класіфікацыі па форме (спосабах) надання юрыдычнай значнасці.

Калі нарматыўна-прававое замацаванне дзеючых відаў крыніц права робіцца ў Асноўным законе краіны (ці ў іншай крыніцы права), мы маем справу з *цывілізаваным шляхам* надання юрыдычнай значнасці асобным відам крыніц права, калі ж афіцыйнасць (=прызнаваемасць) ажыццяўляецца з маўклівай згоды дзяржавы і грамадства, мы маем справу ўмоўна з *традыцыйным шляхам* надання юрыдычнай значнасці. Найлепшым варыянтам цывілізаванага шляху надання юрыдычнай значнасці ўсёй сістэме крыніц права з'яўляецца распрацоўка спецыяльнага закона (кодэкса) аб крыніцах права. У Рэспубліцы Беларусь адначасова выкарыстоўваюцца два шляхі надання юрыдычнай значнасці крыніцам права. Да істотных элементаў цывілізаванага шляху мы можам аднесці нарматыўна-прававое замацаванне сістэмы дзеючых крыніц права ў Асноўным законе краіны, нарматыўна-прававое замацаванне іх асобных відаў у законе аб нарматыўных прававых актах і законе аб міжнародных дагаворах. Прыкладам традыцыйнага шляху надання юрыдычнай значнасці асобным крыніцам права ў беларускай прававой сістэме можна лічыць выкарыстанне ў якасці крыніц дзеючага нацыянальнага права шэрагу нарматыўных прававых актаў, якія выдаюцца кааператыўнымі і графсаюзнымі органамі і арганізацыямі [13].

Памылкова адносіць да разглядаемай класіфікацыі і, адпаведна, уключаць у склад афіцыйных крыніц права афіцыйныя крыніцы апублікавання, афіцыйныя базы дадзеных прававой інфармацыі і г. д. Справа ў тым, што ўсе пералічаныя прававыя рэальнасці крыніцамі права не з'яўляюцца.

Гістарычны вопыт развіцця крыніц права сведчыць аб тым, што ў прававых сем'ях і нацыянальных прававых сістэмах існуюць крыніцы права, якія нельга аднесці да традыцыйных крыніц права. У айчыннай юрыдычнай навуцы дадзеная праблема спецыяльна не даследавалася, але разглядаліся асобныя аспекты нетыповых крыніц права [14], «актаў асобай формы» [15], даследаваліся «мадыфікаваныя крыніцы права», у склад якіх было прапанавана ўключыць нарматыўныя акты, якія выдаюцца вышэйшымі органамі судовай улады [16 – 17]. Каб знайсці адпаведныя таксанамічныя адзінкі для крыніц права, якія па розных прычынах нельга аднесці да традыцыйных крыніц права, можна прапанаваць наступныя падставы класіфікацыі крыніц права.

7. Па распаўсюджанасці ў гістарычных і існуючых прававых сем'ях крыніцы права падзяляюцца на *традыцыйныя і нетрадыцыйныя*. Традыцыйныя крыніцы сустракаюцца без выключэння ва ўсіх

гістарычных і зараз існуючых прававых сем'ях. Межы дзеяння традыцыйных крыніц, іх падзел на асноўныя і дадатковыя мяняюцца ў кожнай прававой сям'і, яны могуць істотна адрознівацца, нават у асобных нацыянальных прававых сістэмах адной і той жа прававой сям'і, але набор традыцыйных крыніц права застаецца нязменным, у іх склад уваходзяць: прававы звычай, прававы прэцэдэнт, дагавор нарматыўнага зместу, дактрына (навука), Свяшчэннае пісанне і нарматыўны прававы акт. Да нетрадыцыйных крыніц права можна аднесці ўсе астатнія крыніцы права, якія афіцыйна прызнаны ў якасці сховішча, рэзервуара дзеючых крыніц пазітыўнага права, але па большасці прымет не адпавядаюць традыцыйным крыніцам права.

8. У залежнасці ад тыпу і віду прававых сістэм *крыніцы права падзяляюцца на тыповыя і нетыповыя*. Падзел крыніц права на тыповыя і нетыповыя канкрэтызуе папярэдняю класіфікацыю на прадмет адпаведнасці традыцыйных і нетрадыцыйных крыніц права параметрам пэўнага тыпу і віду прававой сям'і. Калі суадносіны паміж традыцыйнымі і нетрадыцыйнымі крыніцамі права адпавядаюць структуры залежнасцяў, якія характэрны для тыпу і віду прававой сістэмы, яны адносяцца да тыповых крыніц права, а калі не адпавядаюць – да нетыповых. Такім чынам, да нетыповых крыніц права адносяцца тыя крыніцы права, якія не толькі па форме ці зместу, а галоўнае – па месцы ў сістэме крыніц права, нельга аднесці да пэўнага тыпу і віду прававых сістэм. Нетыповыя крыніцы права не ўпісваюцца ў структуру крыніц права, якая характэрна для тыпу і віду прававой сістэмы. Справа ў тым, што супарадкаванне асобных відаў крыніц права ў тыпах і відах прававых сем'яў падпарадкоўваецца глыбінным заканамернасцям, якія ўсталёўваюцца паміж асобнымі формамі існавання права і вызначальным чынам уплываюць на сувязі паміж асобнымі відамі крыніц права, на іх месца і ролю ў сістэме крыніц права.

Да нетыповых крыніц права ў савецкай прававой сям'і адносіліся сумесныя пастановы ЦК КПСС, Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР і Савета Міністраў СССР. Дадзеныя акты не узгадваліся ў Канстытуцыі СССР і статутных законах, але яны мелі вельмі важнае значэнне і звычайна прымаліся для вырашэння ключавых, прынцыповых пытанняў палітычнага і прававога развіцця краіны. У беларускай прававой сістэме да нетыповых крыніц права адносяцца дырэктывы Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь. Іх правая прырода будзе даследавана ў асобнай главе. Да нетыповых крыніц права мы не адносім нарматыўныя прававыя акты, якія выдаюць-

ца органамі прафсаюзных арганізацый і органамі спажывецкай кааперацыі. Хоць яны і выдаюцца структурамі, якія ў рамана-германскай прававой сям'і звычайна не надзелены правам на іх выданне, але нарматыўныя прававыя акты, якія выдаюцца дадзенымі ўладнымі структурамі, цалкам упісваюцца ў дзеючую структуру крыніц пазітыўнага права, не займаюць у ёй асобнае месца і не выконваюць асобных функцый.

9. Па адпаведнасці пэўнай мадэлі крыніц права ўсе крыніцы пазітыўнага права падзяляюцца на класічныя і мадыфікаваныя. Класіфікацыя крыніц права на дадзенай падставе канкрэтызуе папярэднюю, але не супадае з ёй. Падзел крыніц права на тыповыя і нетыповыя заснаваны на вывучэнні характарыстык, якія крыніцы права набываюць у тыпах і відах прававых сістэм праз сістэмна-структурныя сувязі.

Падзел жа крыніц права на класічныя і мадыфікаваныя заснаваны на вывучэнні мадэльных параметраў асобных відаў традыцыйных крыніц права. Да класічных крыніц права адносяцца ўсе традыцыйныя крыніцы права, як асноўныя, так і дадатковыя. Да мадыфікаваных крыніц права адносяцца крыніцы пазітыўнага права, якія атрымліваюцца ў выніку трансфармацыі мадэлі традыцыйных крыніц права пад уздзеяннем пэўных фактараў. Мадыфікаваныя крыніцы права захоўваюць частку прымет традыцыйных крыніц права, але да гэтых прымет далучаюцца прыметы іншых прававых і палітыка-прававых рэальнасцяў. Пры характарыстыцы мадыфікаваных крыніц права, як правіла, вядома, прыметы якіх класічных крыніц права захоўваюцца ў мадыфікаваных крыніцах права, што дазваляе ацэньваць іх як варыянт, праяву асобных відаў традыцыйных крыніц права. Такім чынам, менавіта мадэль традыцыйных крыніц права з'яўляецца вырашальнай для аднясення ўсіх астатніх крыніц права да складу мадыфікаваных. У катэгорыю мадыфікаваных крыніц права адносяцца розныя па назве, паходжанні і функцыянальным прызначэнні крыніцы пазітыўнага права. Мадыфікацыя традыцыйных крыніц права адбываецца на самых розных падставах, якія патрабуюць спецыяльнага грунтоўнага даследавання. У дадзенай манаграфіі будуць разгледжаны толькі дзве групы мадыфікаваных крыніц права. Адна з іх атрымліваецца ў выніку арганічнага спалучэння прымет класічнай крыніцы права і індывідуальных прававых актаў. Гэта – заключэнні Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь. Заўважым, што размова ідзе не пра спалучэнне прымет класічных крыніц пазітыўнага права, а пра спалучэнне прымет класічнага віду крыніц права і прававых

актаў ясна іншага зместу. Другую групу мадыфікаваных крыніц права складаюць пастановы Пленумаў Вярхоўнага і Вышэйшага Гаспадарчага Суда Рэспублікі Беларусь. Гэта група мадыфікаваных крыніц пазітыўнага права выконвае асобныя функцыі ў сістэме крыніц беларускага права.

Мадыфікаваныя крыніцы права адрозніваюцца ад дадатковых крыніц права. Справа ў тым, што на падставе дадатковых крыніц права можна вырашаць асобныя прававыя пытанні па сутнасці. Напрыклад, у адпаведнасці з мясцовым звычаем, які ўзгадваецца ў арт. 222 ГК Рэспублікі Беларусь, можна набыць ва ўласнасць ягады, рыбу, жывёл і іншыя рэчы. На падставе ж заключэнняў Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь і пастановаў Пленумаў Вярхоўнага і Вышэйшага Гаспадарчага Суда Рэспублікі Беларусь нельга вырашыць ніводнага самастойнага прававога пытання.

2.2. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь – аснова класіфікацыі крыніц беларускага права

Прававая сістэма Рэспублікі Беларусь – новая прававая рэальнасць на прававой карце Еўропы. Яна сфарміравалася пасля распаду савецкай прававой сістэмы і наслідавала многія яе рысы, у прыватнасці істотную ролю дзяржаўнай улады ў стварэнні крыніц права. Моцны ўплыў на фарміраванне нацыянальнай сістэмы крыніц права Рэспублікі Беларусь аказалі традыцыі рамана-германскай прававой сістэмы. Па многіх параметрах сістэма крыніц сучаснага беларускага права адпавядае той мадэлі, якая склалася на еўрапейскім кантыненте і для якой характэрна: а) вядучая роля нарматыўнага прававога акта ў сістэме крыніц права; б) вяршэнства закона сярод крыніц права; в) перыядычная кадыфікацыя крыніц права; г) наяўнасць спецыяльнага органа, які забяспечвае адпаведнасць крыніц права Асноўнаму закону дзяржавы і г. д.

Набор традыцыйных крыніц права ў кожнай нацыянальнай прававой сістэме, якія ўваходзяць у склад рамана-германскай прававой сям'і, застаецца практычна нязменным, але іх значнасць, межы выкарыстання, іерархічныя залежнасці паміж крыніцамі права, іх падзел на асноўныя і дадатковыя, набор нетрадыцыйных крыніц права могуць істотна мяняцца. Гэта вызначаецца самымі рознымі фактарамі – гістарычнымі ўмовамі фарміравання прававой сістэмы, прававымі традыцыямі, у рэчышчы якіх сфарміравалася прававая сістэма, характарам правасвядомасці і станам прававой культуры народа, узроўнем развіцця юрыдычнай на-

вукі і адукацыі і г. д. Але самы моцны уплыў на сістэму крыніц сучасных нацыянальных прававых сістэм аказвае Асноўны закон краіны. Канстытуцыя з'яўляецца «...генерирующим источником нормативно-правовой модальности <...> определяет степень праволегитимности нормативных управленческих актов всех уровней» [18, с. 45].

Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь для азначэння крыніц сучаснага беларускага права выкарыстоўвае тэрмін «нарматыўны акт». Пры гэтым дадзеным паняццем абазначаюцца як крыніцы нацыянальнага беларускага права, так і крыніцы міжнародна-прававога характару. Можна выказаць меркаванне, што паняццем «нарматыўны акт» у Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь абазначаюцца ўсе крыніцы права і ў такім разе канстытуцыйнае паняцце «нарматыўны акт» можна лічыць тоесным паняццю «крыніцы права». З тым, праўда, удакладненнем, што паняцце «нарматыўны акт» з'яўляецца легальным абазначэннем усёй сістэмы крыніц сучаснага беларускага права, у той час як паняцце «крыніцы права» застаецца дактрынальным паняццем [19, с. 134]. Паняцце «нарматыўны акт» згодна з тэрміналогіяй, якая выкарыстоўваецца ў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, з'яўляецца родавым паняццем і абазначае усю сістэму крыніц сучаснага беларускага права, відамі ж крыніц права ў гэтым выпадку можна лічыць: а) нарматыўныя акты нацыянальнага права; б) нарматыўныя акты міжнароднага права; в) нарматыўныя акты вышэйшых органаў судовай улады.

У сваю чаргу кожны з відаў нарматыўных актаў падзяляецца на пэўныя падвіды. Прычым нарматыўныя прававыя акты з'яўляюцца толькі адным з падвідаў нарматыўных актаў нацыянальнага права. Да іншых падвідаў нарматыўных актаў нацыянальнага права можна аднесці ўнутрыдзяржаўны дагавор нарматыўнага зместу, прававы звычай, прававы прэцэдэнт, нацыянальную прававую дактрыну, калі ёй нададзены статус крыніцы права, і кананічныя (царкоўныя) нормы. Такі ж самы набор падвідаў крыніц права можна выдзеліць і сярод нарматыўных актаў міжнародна-прававога характару. Нарматыўныя акты вышэйшых органаў судовай улады Рэспублікі Беларусь – акты (заклучэнні) Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь і пастановы Пленумаў Вярхоўнага Суда Рэспублікі Беларусь і Вышэйшага Гаспадарчага Суда Рэспублікі Беларусь – складаюць самастойны від (=самастойную падсістэму) крыніц сучаснага беларускага права. Гэта нарматыўныя акты спецыяльнага прызначэння, яны маюць адметную форму і асобы змест, вырашаюць асобныя задачы і выконваюць спецыфічныя

функцыі ў сістэме крыніц нацыянальнага права, таму іх можна выдзельці ў самастойную групу нарматыўных актаў у сэнсе Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь – групу мадыфікаваных крыніц права. Прававая прырода і асаблівасці гэтай групы крыніц нацыянальнага беларускага права, а таксама прырода нетыповых крыніц права будзе разгледжана ў чацвёртай главе манаграфіі.

У тэорыі права паміж паняццямі «нарматыўны» і «нарматыўны прававы акт» заўсёды праводзілася мяжа. Нарматыўным актам, напрыклад, з’яўляюцца статуты палітычнай партыі і грамадскай арганізацыі, у якіх змяшчаюцца нормы, якія маюць абавязковае значэнне для тых асоб, што ўваходзяць у склад палітычнай партыі і грамадскай арганізацыі. Але гэтую групу нарматыўных актаў мы не можам аднесці да нарматыўных прававых актаў, таму што, па-першае, у іх змесце адсутнічаюць нормы права, а па-другое, яны выдаюцца органамі, якія не маюць праватворчых паўнамоцтваў. Канстытуцыя ж Рэспублікі Беларусь надае тэрміну «нарматыўны» выключна прававы характар, г. зн. выкарыстоўвае яго ў больш вузкім сэнсе слова, чым гэта прынята лічыць у тэорыі права. Тэрмінам «нарматыўны» ў Канстытуцыі абазначаюцца толькі акты, у якіх змяшчаюцца нормы права, агульнаабавязковыя і фармальна азначаныя правілы паводзін, якія звязаны з дзяржавай і знаходзяцца пад яе абаронай.

Для сістэмы крыніц сучаснага беларускага права важнае значэнне мае іх падзел на першасныя і другасныя, асноўныя і дадатковыя. У першасных крыніцах нацыянальнага беларускага права ўтрымліваюцца першасныя нормы, а ў другасных – нормы права, якія развіваюць, дапаўняюць і канкрэтызуюць нормы права першаснага характару. Да асноўных крыніц беларускага права адносяцца нарматыўны прававы акт і дагавор нарматыўнага зместу, а да дадатковых – прававы звычай, прававы прэцэдэнт, прававая дактрына (навука) і кананічныя (царкоўныя) нормы.

Падзел крыніц права на асноўныя і дадатковыя на падставе вызначэння значнасці формы права быў ужо праведзены ў першым раздзеле дадзенай главы. Яго можна канкрэтызаваць праз аналіз, па-першае, шляхоў фарміравання права і, па-другое, праз разгляд будовы нормы права [20]. Прычым у залежнасці ад дамінавання шляху фарміравання права, у нацыянальнай прававой сістэме вызначаецца субардынацыя і ўсталяваецца іерархія паміж элементамі зместу нормы права. А ўжо на падставе субардынацыі і іерархіі паміж элементамі зместу нормы права вызначаецца падзел крыніц права на асноўныя і дадатковыя. Да ўласна юрыдычнай

часткі зместу нормы права шчыльна прывязваюцца нарматыўныя прававыя акты і дагаворы нарматыўнага зместу. Да інтэлектуальна-псіхалагічнай часткі бліжэй знаходзяцца дактрына (навука) і Свяшчэннае пісанне (кананічныя ці царкоўныя нормы). А да сацыяльнай часткі зместу нормы права шчыльна прымыкаюць прававы звычай і прававы прэцэдэнт.

Калі асноўным шляхам стварэння права ў прававой сістэме з'яўляецца шлях «зверху – уніз», які заснаваны на вырашальнай ролі дзяржавы ў фармуляванні правілаў паводзінаў агульнага характару, то вядучай часткай у змесце нормы права будзе яе ўласна юрыдычная частка. Адпаведна гэтаму асноўнымі крыніцамі права ў дадзенай прававой сістэме будуць нарматыўны прававы акт і дагавор нарматыўнага зместу. Калі ж у прававой сістэме асноўным шляхам стварэння нормы права будзе шлях «знізу – уверх», шлях, які заснаваны на пераважнай ролі грамадзянскай супольнасці ў справе стварэння норм права, то асноўнымі крыніцамі права ў гэтай нацыянальнай сістэме будуць прававы звычай і прававы прэцэдэнт. Пры зменах у шляхах фарміравання права, якія ў сваю чаргу абумоўліваюцца шэрагам эканамічных, сацыяльных і палітычных прычын, перавага ў змесце нормы права можа перайсці ад нарматыўнай яе часткі да сацыяльнай. Натуральна, што ў гэтых умовах у якасці асноўных крыніц права будуць вылучацца прававы звычай і прававы прэцэдэнт, а тыя крыніцы права, якія былі дагэтуль асноўнымі, пераўтворацца ў дадатковыя крыніцы права. У пераломныя моманты развіцця грамадства і яго прававой сістэмы, калі разбураецца адна прававая сістэма і фарміруецца якаясьці новая, асноўнай часткай нормы права можа на нейкі час стаць інтэлектуальна-псіхалагічная яе частка і тады асноўнымі крыніцамі права ў гэты перыяд стануць прававая дактрына (навука) і царкоўныя (кананічныя) нормы.

Правая сістэма Рэспублікі Беларусь, як адзначалася, па асноўных параметрах адносіцца да кантынентальнай прававой сям'і, у якой асноўным шляхам стварэння нормаў права з'яўляецца шлях «зверху – уніз», таму асноўнымі крыніцамі сучаснага беларускага права з'яўляюцца нарматыўны прававы акт і дагавор нарматыўнага зместу, а ўсе астатнія традыцыйныя крыніцы права можна лічыць дадатковымі крыніцамі права. Разам з тым, класіфікацыя крыніц права ў залежнасці ад шляхоў фарміравання права дазваляе не толькі ажыццявіць падзел крыніц права на асноўныя і дадатковыя, але і ранжыраваць паміж сабой дадатковыя крыніцы права. Шлях фарміравання права «зверху – уніз» заканамер-

на вылучае на другое па значнасці месца такую форму права, як прававая свядомасць, і, адпаведна, крыніцы права, якія найбольш шчыльна прывязаны да гэтай формы права – прававую дактрыну (навуку) і Свяшчэннае пісанне. Дзве астатнія дадатковыя крыніцы права – прававы звычай і прававы прэцэдэнт – займаюць у гэтым ланцужку залежнасцяў апошнія месца.

Падзел крыніц права на асноўныя і дадатковыя суправаджаецца таксама вызначэннем таго віду крыніц права, які займае цэнтральнае месца ў сістэме крыніц права, з’яўляецца галоўнай крыніцай права, вызначае ў гэтай сістэме залежнасці, сувязі іерархіі і супарадкавання, замацоўвае асноватворчыя прававыя эквіваленты. У прававой сістэме Рэспублікі Беларусь галоўнай крыніцай права сярод унутрыдзяржаўных крыніц з’яўляецца нарматыўны прававы акт, а дагавор нарматыўнага зместу выконвае ролю асноўнай, але не галоўнай крыніцы права. Сярод жа крыніц сучаснага беларускага права міжнародна-прававога характару галоўнай крыніцай права з’яўляецца дагавор нарматыўнага зместу. Але ўлічваючы сістэмны характар і адзінства крыніц як унутрыдзяржаўнага, так і міжнародна-прававога відаў, можна сцвярджаць, што і нарматыўны прававы акт, і дагавор нарматыўнага зместу ў нацыянальнай беларускай прававой сістэме з’яўляюцца як асноўнымі, так адначасова і галоўнымі крыніцамі права.

Нарматыўныя прававыя акты складаюць самастойны падвід крыніц нацыянальнага беларускага права, але па сваёй значнасці, юрыдычнай вазе вылучаюцца на першыя ролі ў сістэме крыніц права і ўяўляюць даволі складаную і разгалінаваную сістэму з самастойнымі відамі і падвідамі нарматыўных прававых актаў, паміж якімі складаюцца субардынацыйныя і іерархічныя сувязі і залежнасці, і ў якой выдзяляюцца іерархічная і галіновая структуры. Дадзеныя і іншыя аспекты нарматыўных прававых актаў даследаваліся аўтарам як на прыкладзе савецкай прававой сістэмы [21], так і ва ўмовах стварэння беларускай прававой сістэмы [22]. Значнай вехай у распрацоўцы тэорыі нарматыўных прававых актаў з’яўляецца манаграфія прафесара Р.А. Васілевіча, якая прысвечана даследаванню нарматыўных прававых актаў дзяржаўных органаў Рэспублікі Беларусь [23]. Важкі ўнёсак у даследаванне тэорыі нарматыўных прававых актаў быў зроблены навукоўцамі Беларускага, Гродзенскага і Полацкага дзяржаўных універсітэтаў, якія ў 2007 – 2009 гг. прынялі актыўны ўдзел у абмеркаванні праблем тэорыі крыніц права на навуковых семінарах, якія ладзіліся кафедрай тэорыі і гісторыі дзяржавы і права Гродзенскага дзяржаўнага ўні-

версітэта імя Янкі Купалы. Па выніках навуковых семінараў у навукова-тэарэтычным часопісе «Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 4. Правазнаўства» былі апублікаваны іх навуковыя артыкулы [24 – 35].

У развіцці крыніц сучаснага беларускага права назіраецца тэндэнцыя павелічэння масіва нарматыўных прававых актаў, якія выдаюцца мясцовымі органамі кіравання і самакіравання, а таксама актаў лакальнага характару. Гэта сведчыць аб узрастанні прававой актыўнасці мясцовых органаў кіравання і самакіравання, а таксама аб актыўнасці дзейнасці адміністрацыі дзяржаўных органаў, устаноў і арганізацый у справе норматворчасці. Важна адзначыць, што фарміраванне дадзенай тэндэнцыі супала з пачаткам усталявання на дзяржаўным узроўні сістэмы абавязковай рэгістрацыі нарматыўных прававых актаў, іншых крыніц права і пачаткам стварэння сістэмы кантролю законнасці ў сферы праватворчасці, сістэмы кантролю адпаведнасці нарматыўных прававых актаў ніжэйшых органаў крыніцам права, вышэйшым па юрыдычнай сіле.

Узрастанне актыўнасці ў сферы норматворчасці на мясцовым і лакальным узроўнях сведчыць аб узвышэнні прэстыжнасці і значнасці права пры вырашэнні сацыяльна-эканамічных і арганізацыйных праблем. Але на дадзеную праблему можна паглядзець і інакш. Значная частка нарматыўных прававых актаў, якія выдаюцца мясцовымі органамі кіравання і самакіравання, пасля экспертызы ў Міністэрстве юстыцыі Рэспублікі Беларусь прызнаюцца неадпаведнымі дзеючаму заканадаўству. Частка нарматыўных прававых актаў мясцовых органаў кіравання і самакіравання ўвогуле не праходзіць належнай прававой экспертызы. Не ажыццяўляецца належнага прававога кантролю і за лакальнымі нарматыўнымі актамі, на падставе якіх ва ўстановах, у арганізацыях і на прадпрыемствах вырашаюцца шматлікія пытанні, у тым ліку выдаткоўваюцца значныя матэрыяльна-фінансавыя сродкі.

Сярод лакальных нарматыўных прававых актаў сустракаюцца акты, якія супярэчаць крыніцам права, што маюць большую юрыдычную сілу. Прымаемыя лакальныя акты маюць самыя розныя назвы – рашэнні, палажэнні, рэгламенты, статуты і г. д. На падставе такіх актаў прымяняюцца розныя меры дысцыплінарнага і матэрыяльнага спагнання. У гэтых варунках ўвогуле ўзнікаюць пытанні аб межах лакальнай норматворчасці і аб стварэнні ў выніку лакальнай норматворчасці «лакальнага права», якое не проста дапаўняе агульнанацыянальнае права, а замяняе ці падмяняе яго. Карпаратыўнае права – добрая рэч да таго часу, пакуль дакладна

акрэслена мяжа, да якой адносіны рэгулююцца нормамі права ва ўласным сэнсе слова, дзе пачынаюць свае дзеянне іншыя віды правіл паводзін і неправавыя віды нарматуўных актаў. Нельга паяццем «карпаратыўнае права» ахопліваць абсалютна ўсе нормы, якія дзейнічаюць у пэўнай арганізацыі, установе, на пэўным прадпрыемстве.

На гэтыя і шэраг іншых пытанняў у справе праватворчасці мясцовых органаў кіравання і самакіравання, справе лакальнай норматворчасці ў навуковай літаратуры звярталася ўвага, у тым ліку і аўтарам дадзенай працы [36 – 37]. Шэраг праблем быў зняты пасля прыняцця Указа Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь № 711 ад 30 снежня 2010 г. «Аб некаторых пытаннях ажыццяўлення абавязковай юрыдычнай экспертызы нарматуўных прававых актаў» [38]. Разам з тым у справе навадзнення парадку ў гэтым сегменце дзеючых крыніц пазітыўнага права можна было б пайсці далей.

Было б мэтазгодна ўсталяваць дакладны пералік лакальных нарматуўных прававых актаў, якія могуць дзейнічаць у межах органаў і арганізацый, устаноў і прадпрыемстваў. Калі гэта зроблена на агульнадзяржаўным узроўні адносна нарматуўных і індывідуальных прававых актаў Кіраўніка дзяржавы, Нацыянальнага сходу, Урада, міністэрстваў і ведамстваў, тым больш гэта трэба зрабіць адносна лакальных актаў. Калі дакладна вызначана прававое поле, у межах якога выдаюць нарматуўныя акты вышэйшыя органы дзяржавы, тым больш гэта варта зрабіць на ўзроўні нізавых органаў і арганізацый, прадпрыемстваў і устаноў. Законнасць у сферы норматворчасці не можа быць абмежавана актамі вышэйшай сілы ці заканчвацца на ўзроўні нарматуўных актаў мясцовых органаў самакіравання і кіравання. Яна павінна пранізваць усе узроўні і віды дзеючых крыніц права з тым, каб была забяспечана іх адпаведнасць Асноўнаму закону і вышэйшастаячым нарматуўным актам. Інакш мы можам пабудаваць піраміду крыніц права, аснова якой будзе недакладнай, неакрэсленай і горш таго – неправавой. У такім разе і ўся прававая сістэма можа пераўтварыцца ў размытую, недакладную, «шэрую». Некантралюемая з боку дзяржавы і грамадства матэрыяльна-фінансавыя патокі не маюць прававога характару, яны ствараюць істотную пагрозу нацыянальнай бяспекцы ў эканамічнай сферы. Дадзеная пагроза не ў апошнюю чаргу узнікае з-за наяўнасці некантралюемай, бязмежнай лакальнай норматворчасці.

Згодна з Законам Рэспублікі Беларусь «Аб нарматуўных прававых актах Рэспублікі Беларусь» і на падставе вышэйзгаданага

указа Прэзідэнта краіны, лакальным нарматыўным прававым актам з'яўляецца такі нарматыўны прававы акт, дзеянне якога, па-першае, абмежавана норматворчым органам (яго тэрытарыяльнымі органамі), падпарадкаванымі яму арганізацыямі (г. зн. арганізацыямі, якія ўваходзяць у яго склад), па-другое, распаўсюджваецца выключна на працаўнікоў норматворчага органа (яго тэрытарыяльных органаў), арганізацый, якія яму падпарадкаваны (уваходзяць у яго склад, сістэму), і, нарэшце, па-трэцяе, лакальны нарматыўны прававы акт прадугледжвае стварэнне і (ці) вызначае парадак дзейнасці структурных падраздзяленняў, камісій і іншых фарміраванняў норматворчага органа (яго тэрытарыяльных органаў), арганізацый, якія падпарадкаваны яму (уваходзяць у яго склад, сістэму).

На жаль, дадзеныя нарматыўныя прававыя акты не ўтрымліваюць указанняў аб тым, што лакальны нарматыўны прававы акт павінен быць зарэгістраваны згодна з устаноўленым парадкам, што ён набывае прававы характар пасля належнай рэгістрацыі. Натуральна, павінна быць належная прававая экспертыза праектаў лакальных нарматыўных актаў перад іх рэгістрацыяй. Экспертызу на «правамернасць» у дзяржаве павінны праходзіць абсалютна ўсе крыніцы права, без аніякага выключэння. Стварэнне ў будучым замкнутага сістэмы крыніц нацыянальнага права немагчыма без навадзнення парадку ў сферы лакальнай норматворчасці.

У сучаснай навукавай і вучэбнай літаратуры тэрмінам «лакальныя нарматыўныя прававыя акты» ахопліваюцца самыя розныя па юрыдычнай прыродзе і зместу крыніцы права. Тэрмінам «лакальныя нарматыўныя прававыя акты» часта называюць, па-першае, нарматыўныя прававыя акты мясцовых органаў самакіравання і кіравання, па-другое, устаноўчыя статуты дзяржаўных і недзяржаўных органаў і арганізацый, па-трэцяе, калектыўныя пагадненні, якія заключаюцца паміж адміністрацыяй прадпрыемства, арганізацыі, установы і працоўным калектывам. Выкарыстанне тэрміна ў першым сэнсе слова характэрна для заходнееўрапейскай дактрынальнай традыцыі, дзе склалася паняцце лакальнай дэмакратыі і органаў лакальнай дэмакратыі. У айчыннай дактрынальнай традыцыі адносна актаў, якія выдаюцца органамі мясцовага кіравання і самакіравання, тэрмін «лакальныя нарматыўныя прававыя акты» не прыжыўся. Таму да ліку лакальных у прававой сістэме Рэспублікі Беларусь адносяцца нарматыўныя прававыя акты, якія дзейнічаюць у межах асобных органаў і арганізацый, прадпрыемстваў і устаноў.

Важнай праблемай тэорыі крыніц права з'яўляецца пытанне аб прававой прыродзе нарматыўных актаў, якія выдаюцца прафсаюзнымі і кааператыўнымі органамі. Згодна з дзеючым заканадаўствам органы прафесійных саюзаў і спажывецкай кааперацыі маюць права ўдзельнічаць у праватворчым працэсе, у стварэнні нарматыўных прававых актаў і дагавораў нарматыўнага зместу. Узнікае пытанне: да якога віду крыніц права адносяцца нарматыўныя акты, якія ствараюцца органамі прафесійных саюзаў і органамі спажывецкай кааперацыі? Калі органы прафесійных саюзаў заключаюць пагадненні з органамі дзяржавы, наймальнікамі, іх аб'яднаннямі, то яны ствараюць такую крыніцу права, як унутрыдзяржаўны дагавор нарматыўнага зместу. Права на ўдзел у яе стварэнні замацавана ў арт. 15 Закона Рэспублікі Беларусь «Аб прафесійных саюзах» [39], дзе сфармулявана правіла, згодна з якім прафесійныя саюзы маюць права заключаць з адпаведнымі наймальнікамі, іх аб'яднаннямі, органамі дзяржаўнага кіравання пагадненні па пытаннях абароны працоўных і сацыяльна-эканамічных праў сваіх членаў, вызначэння асноўных крытэрыяў жыццёвага ўзроўню, памераў кампенсаций у залежнасці ад росту цэн, устанаўлення пражытковага мінімуму і своєчасовага перагляду памераў пенсій, стыпендый, дапамог у залежнасці ад індэкса цэн, па пытаннях кантролю за ажыццяўленнем гэтых мерапрыемстваў, а таксама па іншых пытаннях у адпаведнасці з заканадаўствам Рэспублікі Беларусь.

Адначасова ў арт. 6 адзначанага закона замацавана права прафсаюзаў уносіць ва ўстаноўленым парадку ў органы дзяржаўнага кіравання прапановы аб прыняцці, змяненні ці адмене актаў заканадаўства Рэспублікі Беларусь па працоўных і сацыяльна-эканамічных пытаннях. Нарматыўныя прававыя акты, якія закранаюць працоўныя і сацыяльна-эканамічныя правы грамадзян (за выключэннем нарматыўных прававых актаў, у якіх утрымліваюцца дзяржаўныя сакрэты), прымаюцца органамі дзяржаўнага кіравання з папярэднім паведамленнем адпаведным прафсаюзам (іх аб'яднанням). Дадзеныя формы ўдзелу прафесійных саюзаў у стварэнні права маюць цалкам легальны, прававы характар і прызначэнняў не выклікаюць.

Як у першым, так і ў другім выпадку мы дакладна можам вызначыць падвід крыніцы права, у стварэнні якой прымаюць удзел прафесійныя саюзы. Што тычыцца спажывецкай кааперацыі, то на падставе артыкула 4 Закона Рэспублікі Беларусь «Аб спажывецкай кааперацыі (спажывецкіх таварыствах, іх саюзах) у Рэспубліцы Бе-

ларусь» [40] рэспубліканскі саюз спажывецкіх таварыстваў і Урад Рэспублікі Беларусь штогод заключаюць пагадненні, у якіх вызначаюцца прагнозныя паказчыкі фінансава-гаспадарчай дзейнасці спажывецкай кааперацыі. Дадзеныя пагадненні можна разглядаць у якасці разнавіднасці такой крыніцы права, як дагавор нарматыўнага зместу.

Разам з тым органы кіравання прафесійных саюзаў і органы кіравання спажывецкай кааперацыі выдаюць пастановы і інструкцыі, акты з іншымі назвамі па самых розных пытаннях унутранай жыццядзейнасці і па пытаннях узаемаадносін з іншымі сацыяльнымі суб'ектамі, на падставе якіх узнікаюць разнастайныя прававыя адносіны, вырашаюцца прававыя спрэчкі, размяркоўваюцца і пераразмяркоўваюцца матэрыяльна-фінансавыя сродкі. З'яўляюцца ці не з'яўляюцца дадзеныя нарматыўныя акты крыніцамі права? Фактычна яны выконваюць ролю крыніц дзеючага нацыянальнага пазітыўнага права, але дакладных юрыдычных падстаў для гэтага не існуе. Ні ў Законе Рэспублікі Беларусь «Аб прафесійных саюзах», ні ў Законе Рэспублікі Беларусь «Аб спажывецкай кааперацыі (спажывецкіх таварыствах, іх саюзах) у Рэспубліцы Беларусь» аб такіх нарматыўных прававых актах не ўзгадваецца. Хаця звычайна ў законах, у якіх рэгламентуецца дзейнасць пэўных структур, асабліва ў статутных законах, дакладна замацоўваюцца віды прававых актаў, якія выдаюцца адпаведнымі структурамі.

На наш погляд, у выпадку з прафесійнымі саюзамі і спажывецкай кааперацыяй мы маем справу з *маўклівым* санкцыянаваннем праватворчай дзейнасці дадзеных структур з боку беларускай дзяржавы. Дадзены спосаб санкцыянавання не самы лепшы шлях стварэння права, таму што недамоўленасць у гэтых пытаннях прыводзіць да фарміравання «шэрагу» права. Трэба легалізаваць дзейнасць прафесійных саюзаў і спажывецкай кааперацыі па стварэнні крыніц права ў форме нарматыўных прававых актаў шляхам унясення адпаведных дапаўненняў і змен у адзначаныя законы, а таксама ў Закон Рэспублікі Беларусь «Аб нарматыўных прававых актах у Рэспубліцы Беларусь».

Такім чынам, юрыдычную значнасць і прававы характар лакальных нарматыўных акты, акты кааператыўных і прафсаюзных арганізацый набываюць толькі са згоды дзяржавы, толькі з яе санкцыі на дзейнасць у сферы стварэння нормаў права, і такая санкцыя павінна быць выказана ясна і аднастайна, бо існаванне ў нашай нацыянальнай прававой сістэме крыніц права, якія не ўзгадваюцца ў дзеючым праве, з'яўляецца справай непажаданай. Дзейнасць пра-

фесійных саюзаў і органаў спажывецкай кааперацыі па стварэнні крыніц права можна разглядаць у якасці аднаго з доказаў моцнага уплыву савецкай прававой сістэмы на прававую сістэму Рэспублікі Беларусь. Як вядома, у Савецкім Саюзе прафесійныя саюзы і органы спажывецкай кааперацыі валодалі шырокімі паўнамоцтвамі па стварэнні норм права.

Дагавор нарматыўнага зместу з'яўляецца адной з асноўных крыніц сучаснага беларускага права, па-першае, таму, што дадзеная крыніца мае юрыдычнае значэнне і юрыдычную вагу сярод крыніц унутрыдзяржаўнага права, а нормы права, змешчаныя у дадзенай крыніцы права, займаюць значны сегмент у прававым полі дзеючага беларускага права, а па-другое, таму, што дагавор нарматыўнага зместу ўтрымлівае ў сабе першасныя нормы права, якімі можна наўпрост кіравацца і на якія можна спасылацца пры вырашэнні самых разнастайных прававых спраў – пры заключэнні дагавораў, пры заключэнні пагадненняў, нарэшце пры звароце да праваахоўных структур у выпадку парушэння норм права, якія змяшчаюцца ў дадзенай крыніцы права.

Дзяржаўная ўлада з'яўляецца адзіным суверэнам унутры краіны і прадстаўляе інтарэсы ўсёй супольнасці, вызначае ўмовы і парадак фарміравання, стварэння і заключэння унутрыдзяржаўных дагавораў нарматыўнага зместу з іншымі сацыяльнымі суб'ектамі, якія выяўляюць і прадстаўляюць інтарэсы часткі насельніцтва. У прынцыпе, дзяржава ў стане ўрэгуляваць адносіны ў адпаведнай сферы грамадскага жыцця самастойна, але з дапамогай дагавора нарматыўнага зместу адэкватнасць права інтарэсам асобы і грамадства, зместу рэгулюемых адносін значна ўзрастае. Да таго ж, заключаючы дагавор нарматыўнага зместу, дзяржава разлічвае на дадатковую падтрымку дзеючага пазітыўнага права з боку зацікаўленых груп насельніцтва і ў абароне норм права з боку прадстаўляемых гэтую частку насельніцтва арганізацыйных структур. Такім чынам, сегмент прававога поля, які запаўняецца нормаў права, што змяшчаюцца ў дагаворы нарматыўнага зместу, вызначаецца дзяржавай. А ўлічваючы той факт, што такое вызначэнне звычайна робіцца праз выданне нарматыўных прававых актаў, можна гаварыць аб тым, што, з'яўляючыся адной з асноўных крыніц права, дагавор нарматыўнага зместу тым не менш падпарадкаваны галоўнай крыніцы сучаснага беларускага права – нарматыўнаму прававому акту.

Распаўсюджаным відам унутрыдзяржаўнага дагавора нарматыўнага зместу з'яўляюцца разнастайныя пагадненні паміж праф-

саюзнымі органамі і адпаведнымі органамі дзяржавы. На агульнадзяржаўным узроўні паміж Урадам Рэспублікі Беларусь і Саюзам беларускіх прафсаюзаў заключаецца генеральнае пагадненне, а паміж галіновымі прафсаюзамі і асобнымі міністэрствамі і дзяржаўнымі камітэтамі, іншымі цэнтральнымі ведамствамі на падставе генеральнага пагаднення заключаюцца галіновыя пагадненні. У гэтых пагадненнях змяшчаюцца нормы права, якія рэгламентуюць працоўныя адносіны, адносіны па ахове працы, адносіны па сацыяльным і пенсійным забеспячэнні, аздараўленні працоўных і г. д. Штогод на прадпрыемствах і арганізацыях, якія маюць статус юрыдычнай асобы, паміж адміністрацыяй і прафсаюзнымі органамі ці іншымі прадстаўнікамі інтарэсаў працоўных заключаюцца калектыўныя дамовы, у якіх рэгламентуюцца вельмі важныя і значныя для жыццядзейнасці асобы грамадскія адносіны – парадак дадатковых выплат і прэміравання, парадак узаемадапамогі і шэраг іншых пытанняў. Калектыўныя пагадненні з’яўляюцца самай распаўсюджанай разнавіднасцю дагавора нарматыўнага зместу ўнутрыдзяржаўнага характару. Яны набываюць юрыдычную значнасць і юрыдычную сілу пасля рэгістрацыі ў адпаведных органах дзяржавы – у выканаўчых камітэтах (адміністрацыі).

Калектыўныя дагаворы дзейнічаюць у межах асобных арганізацый, устаноў і прадпрыемстваў і таму нагадваюць па дадзенай прыкмеце лакальныя нарматыўныя прававыя акты. Падабенства паміж імі бачыцца і ў тым, што як у лакальных нарматыўных прававых актах, так і ў калектыўных дагаворах змяшчаюцца лакальныя нормы права – нормы права, якія дзейнічаюць у межах адной арганізацыі, прадпрыемства. Справа не мяняецца, калі арганізацыя і прадпрыемства месцяцца на тэрыторыі некалькіх адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак адной дзяржавы, а ў шэрагу выпадкаў – і на тэрыторыі некалькіх дзяржаў, напрыклад, на тэрыторыі саюзнай дзяржавы Беларусь і Расіі ў межах сумеснага беларуска-расійскага прадпрыемства, якое зарэгістравана на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, мае свае філіялы на тэрыторыі Расійскай Федэрацыі і калектыўнае пагадненне якога таксама зарэгістравана ў дзяржаўных органах Рэспублікі Беларусь.

Але ў адрозненне ад лакальных нарматыўных прававых актаў, якія з’яўляюцца падвідам нарматыўных прававых актаў, калектыўныя дагаворы з’яўляюцца разнавіднасцю іншага віду крыніц пазітыўнага права – дагавора нарматыўнага зместу. Справа ў тым, што лакальныя нарматыўныя прававыя акты прымаюцца аднаасобна адміністрацыяй органа, установы, арганізацыі, а калектыўная да-

мова – вынік волевыяўлення двух бакоў – адміністрацыі і прафсаюзнай арганізацыі калектыва. Такім чынам, паняцце лакальных норм права ўключае ў сябе нормы права, якія змяшчаюцца ў лакальных нарматыўных прававых актах і калектыўных дагаворах, але лакальныя нарматыўныя прававыя акты і калектыўныя дагаворы з’яўляюцца падвідамі двух самастойных відаў крыніц права.

У сучаснай расійскай і беларускай юрыдычнай навучы ўвагу шырокага кола навукоўцаў прыцягвае такая крыніца права, як прававы прэцэдэнт, у сацыяльным падмурку якой знаходзіцца канкрэтная праява існуючых заканамернасцяў, канкрэтная жыццёвая справа, сітуацыя, – неад’емная праява і форма існавання сацыяльных заканамернасцяў. Вырашэнне канкрэтных жыццёвых спраў адпаведнымі судовымі і іншымі юрысдыкцыйнымі інстанцыямі прыводзіць да фарміравання правіла паводзін, якое з’яўляецца абавязковым як для суб’ектаў разглядаемай справы, так і для іншых суб’ектаў права. Даследаванню прававой прыроды і магчымасцей выкарыстання дадзенай крыніцы права ў прававой сістэме Рэспублікі Беларусь прысвечаны два раздзелы наступнай главы манаграфіі.

Адной з дадатковых крыніц нацыянальнага права Беларусі выступае прававы звычай, праўда, сфера яго дзеяння абмежавана. Прававы звычай выкарыстоўваецца, напрыклад, у сферы таварна-грашовых адносін, дзе паводзіны ўдзельнікаў грамадзянскіх прававых адносін часта прыводзяць да стварэння пэўных нарматываў, правіл паводзін, але па розных прычынах гэтыя правілы паводзін не знаходзяць нарматыўнага прававога замацавання. Грамадзянскі кодэкс Рэспублікі Беларусь у арт. 290 выкарыстоўвае нарматыўна-прававую канструкцыю, згодна з якой ўдзельнікі грамадзянскіх прававых адносін пры выкананні абавязкаў павінны кіравацца абавязкамі, а таксама патрабаваннямі заканадаўства. Калі ж такія адсутнічаюць, то ўдзельнікі таварна-грашовых адносін павінны кіравацца «звычайна прад’яўляемымі патрабаваннямі». Такія правілы паводзін можна разглядаць як правілы паводзін прававога характару, па сутнасці, як прававыя звычаі, што склаліся і існуюць незалежна ад дзяржаўнай волі, але іх існаванне дзяржава дапускае і больш таго, у выпадку іх парушэння будзе абараняць сваёй прымусовай сілай. Апошняя акалічнасць якраз і сведчыць аб прававым характары «звычайна прад’яўляемых патрабаванняў».

Сярод крыніц міжнародна-прававога характару галоўнай і асноўнай крыніцай права з’яўляецца міжнародны дагавор – разнавід-

насць дагавора нарматыўнага зместу. Памылкова лічыць, што нарматыўны прававы акт не з'яўляецца крыніцай у сістэме крыніц міжнародна-прававога характару. Справа ў тым, што асноўная маса, асноўны аб'ём норм міжнароднага права (за выключэннем, магчыма, норм *jus cogens*), у асаблівасці норм, якія змяшчаюцца ў міжнародных дагаворах, якія заключаюцца Рэспублікай Беларусь, набывае юрыдычна абавязковае значэнне на тэрыторыі Беларусі не інакш, як праз нарматыўныя прававыя акты, якія выдаюцца дзяржавай, яе ўпаўнаважанымі органамі ў мэтах імплементацыі норм міжнародных дагавораў у нацыянальную прававую сістэму Рэспублікі Беларусь.

Для набывання юрыдычнай значнасці і непасрэднай дзейнасці на тэрыторыі нашай дзяржавы міжнародныя дагаворы патрабуюць ажыццяўлення шэрагу ўнутрыдзяржаўных працэдур, якія неабходны для выражэння згоды Рэспублікі Беларусь на абавязковасць для яе міжнародных дагавораў. Да ліку такіх працэдур адносіцца выданне неабходных для ажыццяўлення міжнародных дагавораў нарматыўных прававых актаў, а таксама заключэння дагавораў нарматыўнага зместу ўнутрыдзяржаўнага характару. Абсалютная большасць норм міжнародных дагавораў не дзейнічаюць на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь без выдання ўнутрыдзяржаўных нарматыўных прававых актаў. Ратыфікацыя, іншыя абавязковыя працэдурны надання нормам міжнародных дагавораў абавязковага значэння для Рэспублікі Беларусь ажыццяўляюцца, як правіла, шляхам выдання адпаведных нарматыўных прававых актаў ўнутрыдзяржаўнага характару. Ратыфікацыя міжнароднага дагавора Нацыянальным сходам Рэспублікі Беларусь, напрыклад, ажыццяўляецца шляхам выдання закона Рэспублікі Беларусь аб ратыфікацыі пэўнага дагавора.

Такім чынам, нарматыўныя прававыя акты, без выдання якіх на тэрыторыі Беларусі практычна не дзейнічаюць нормы міжнароднага дагавора, нельга не аднесці да ліку крыніц міжнародна-прававога характару, бо мэта іх выдання і сэнс функцыянавання «завязваюцца» на міжнародныя дагаворы. Наўпрост, без дагавораў міжнароднага характару такія нарматыўныя прававыя акты, як правіла, не маюць юрыдычнай значнасці. Пагэтаму нарматыўныя прававыя акты і з'яўляюцца адной з крыніц міжнародна-прававога характару, але ў параўнанні з сістэмай ўнутрыдзяржаўных крыніц права дадзеная крыніца права ў падсістэме крыніц права міжнародна-прававога характару не з'яўляецца галоўнай.